

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра церковно-історичних і практичних дисциплін

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

ЖИГАЛО ОРЕСТ БОГДАНОВИЧ

Магістерська робота

«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА У 1941-1961 РОКАХ»

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:
священик Іван Сидор,
кандидат наук із богослів'я,
викладач кафедри церковно-історичних
і практичних дисциплін КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри церковно-історичних
і практичних дисциплін КПБА

Чокалюк Святослав Михайлович,
кандидат наук з богослів'я, доцент

«__» _____ 20__ р.

КИЇВ – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
РОЗДІЛ 2. КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	11
2.1. Події, що передували відкриттю Лаври	11
2.2. Зруйнування Великої Церкви — Успенського собору	17
2.3. Монастир під час німецької окупації Києва у 1941-1943 роках	23
Висновки до другого розділу	31
РОЗДІЛ 3. ІСТОРІЯ МОНАСТІРЯ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1942-1953 рр.).....	33
3.1. Чернече життя при наміснику Києво-Печерської Лаври архімандриті Валерії (Устименку) — 1942-1947 рр.....	33
3.1.1. Відновлення Києво-Печерської лаври при німецькій окупації	33
3.1.2. Внутрішня діяльність і богослужбове життя монастиря при повторному приході радянської влади	39
3.2. Києво-Печерська Лавра за намісника архім. Кроніда (Сакуна): 1947-1953 рр.	
3.2.1. Відновлення храмів та житлових приміщень, налагодження діяльності монастиря	44
3.2.2. Відносини монастиря з історико-культурним заповідником	50
Висновки до третього розділу	56
РОЗДІЛ 4. ЛАВРА ПРИ НАМІСНИКУ ЄПІСКОПІ НЕСТОРІ (ТУГАЮ) (1953-1961 рр.).....	59
4.1. Монаше життя за керівництва єпископа Нестора (Тугая)	59
4.2. Відносини Лаври з державною владою та заповідником, початок «хрущовських гонінь»	65
4.3. Історія закриття Києво-Печерської лаври. Доля братії та намісника	72
Висновки до четвертого розділу	81
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	87

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія Києво-Печерської лаври 1941-1961 років відзначена трагічними та болісними сторінками з життя обителі. Воєнний і післявоєнний час глибоко вривався в історію Печерського монастиря і залишив у ній багато болючих ран. Однак цей період позначений і прикладом відродження зовнішніх умов проживання братії, архітектури монастиря, його святинь, богослужбової діяльності. На чолі Києво-Печерської лаври у вказаний нами період стояли намісники архімандрит Валерій (Устименко), архімандрит Кронід (Сакун), єпископ Нестор (Тугай), приклад життя і діяльності яких доводить, що на шляху до Бога людина не буде залишена самотньою навіть у найважчі часи земної історії. А саме таким часом і були 1941-1961 роки — війна, німецька та радянська окупація м. Києва та зокрема Києво-Печерської лаври, атеїстичний натиск з боку тоталітарної комуністичної влади і дирекції самого Лаврського заповідника, переслідування, допити, позбавлення можливості нормально жити і молитися були подолані старанням, терпінням та вірою насельників святині. Приклад цих ченців невмирущий, і сьогодні залишається актуальним наслідування життя подвижників Києво-Печерської лаври, вивчення історії життя яких видається і цікавим, і потрібним, особливо в силу того, що минуле обителі вивчене мало саме із періоду воєнного та післявоєнного середини ХХ століття — на сьогодні немає повноцінних системних праць щодо історії відновлення монастиря після війни, його відносин з різною окупаційною владою у складний період частої та різкої зміни у політичному житті України, його внутрішнього життя та окремих персоналій.

Таким чином, актуальність дослідження теми «Історії Києво-Печерської лаври у 1941-1961 рр.» впливає з відсутності цілісного погляду на окреслену тему та її невивченості.

Метою роботи є дослідження історії Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний час 1941-1961 років.

Завдання роботи полягають в наступному:

- проаналізувати історію Києво-Печерської лаври у воєнний час;
- дослідити історію монастиря у повоєнний час 1943-1953 років — при намісниках архімандритах Валерії (Устименку) та Кроніді (Сакуні);
- охарактеризувати життя Києво-Печерської лаври при наміснику єпископі Несторі (Тугаю) у 1953-1961 роках.

Об'єктом дослідження є Києво-Печерська лавра.

Предметом дослідження є діяльність Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний період 1941-1961 років.

Дане дослідження передбачало наявність загальних та спеціальних наукових **методів**: порівняльного та історико-критичного аналізу, а також систематизації та узагальнення. В роботі використано також спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, періодизації, ретроспективи, актуалізації, системного підходу.

Історично-критичний метод використовувався при розгляді історії відновлення Києво-Печерської лаври у післявоєнний період; ретроспективи — у реконструкції історичних подій, пов'язаних із життям Лаври у воєнний і післявоєнний час; за допомогою системного та хронологічного методів вдалося простежити динаміку змін історичного буття Києво-Печерської лаври на різних етапах її життя у 1941-1961 роках; метод об'єктивності дав можливість на основі неупередженого аналізу численних фактів виявити закономірності, які були характерні для розвитку Києво-Печерської лаври за керування нею архімандритів Валерія (Устименка), Кроніда (Сакуна) та єпископа Нестора (Тугая); метод системного підходу використовувався при побудові цілісного бачення діяльності вказаних намісників Києво-Печерської лаври в умовах німецької окупації та радянсько-більшовицького терору.

Хронологічні межі дослідження охоплюють двадцятилітній період історії Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний час — 1941-1961 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в наступному:

- враховуючи відсутність предметних досліджень в православній історіографії наша робота є першим системним дослідженням історії Києво-

Печерської лаври у воєнний і післявоєнний період (1941-1961 рр.). Вивчення діяльності братії монастиря та особливо його намісників архімандритів Валерія (Устименка), Кроніда (Сакуна) та єпископа Нестора (Тугая) і їхнього впливу на господарче та духовне життя обителі дало змогу урізноманітнити історичний погляд на тогочасну ситуацію адміністративного керування Лаврою, на відносини ченців обителі з атеїстичною владою і дирекцією заповідника, з німецькими окупантами та радянськими репресивними службами, на внутрішнє життя обителі в умовах війни та повоєнного часу, відновлення монастиря та його поступового закриття під пресом тоталітарної безбожної влади;

- чи не вперше у вітчизняній православній історіографії вивчено не тільки історію стану Києво-Печерської лаври у воєнний і повоєнний період, але й її адміністративного керування, внутрішні питання взаємин братії та відносин з окупаційною німецькою і радянською владою, а також розкрито причини та наслідки закриття обителі, її відкриття у 1941 році за німецької окупаційної влади і повторне закриття при комуністичній владі у 1961 році, тобто дано всебічну характеристику зовнішніх взаємин Лаври і її внутрішнього життя протягом двадцяти років середини ХХ століття;

- на основі використання широкого кола історіографічних джерел до наукового обігу введено нову інформацію про діяльність намісників Києво-Печерської Лаври архімандритів Валерія (Устименка), Кроніда (Сакуна) та єпископа Нестора (Тугая), особливо щодо їх участі у відновленні обителі в післявоєнний час та у відносинах з владою у вказаний період, а також щодо різних питань, пов'язаних із життям монастиря у вказаний період — відкриттям Лаври у 1941 році, підривом Успенського собору Лаври у 1941 році, повторним приходом до Лаври комуністів у 1943 році, повторним відкриттям заповідника на території Верхньої лаври у 1944 році, сталінськими переслідуваннями ченців обителі на зламі 1940-1950 років, хрущовськими гоніннями наприкінці 1950-х років, закриттям монастиря у 1961 році;

— новизна роботи полягає також в тому, що її положення та висновки здійснені з позиції сучасного дослідника і на основі найновіших як вітчизняних,

так і зарубіжних історичних джерел, що торкаються теми історії Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний період 1941-1961 років, систематизовано ряд наукової та спеціальної літератури і введені в обіг хоч і опубліковані у свій час, але досі мало вивчені праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також комплекс архівних джерел, що слугуватиме їх більшій популяризації.

У перспективі дана робота може стати початком подальшого глибинного історичного аналізу дослідження більш ширших аспектів тематики історії Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний час 1941-1961 років.

Теоретичне та практичне застосування дослідження. Робота покликана дати історико-критичну характеристику історії Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний період (1941-1961 рр.) і зумовити до глибинних і цілісних висновків щодо впливу діяльності Лаври на тогочасне духовне та суспільне життя Православної Церкви України. Сформульовані в магістерській роботі висновки можуть використовуватися в наукових і богословських працях, в навчальному процесі при викладанні курсів загальної церковної історії та історії Православної Церкви в Україні, при підготовці відповідних підручників і навчальних посібників, їхніх розділів, в науково-дослідній роботі студентів, у пастирській практиці тощо.

Структура роботи обумовлена завданнями та предметом дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять відповідно вісім підрозділів, висновків та бібліографії. Обсяг магістерської роботи складають 93 сторінки, в тому числі шість сторінок бібліографії (69 найменувань).

У *першому розділі* роботи досліджено історію Києво-Печерської лаври у воєнний час, а саме тематику подій, що передували відкриттю Лаври, історію монастиря під час окупації Києва у 1941-1942 роках та історію зруйнування Великої Церкви монастиря — Успенського собору.

У *другому розділі* роботи досліджується історія Києво-Печерської лаври у післявоєнний період 1942-1953 років. В окремих параграфах роботи розкрито чернече життя монастиря при намісниках Києво-Печерської лаври

архімандритах Валерії Устименку і Кроніді Сакуні. При цьому акцентовано на таких темах тогочасної історії Лаври як відновлення Києво-Печерського монастиря при німецькій окупації, внутрішня діяльність і богослужбове життя монастиря при повторному приході радянської влади, відновлення храмів та житлових приміщень, налагодження внутрішньої діяльності обителі, відносини монастиря з історико-культурним Лаврським заповідником.

Третій розділ дослідження покликаний дати характеристику життя Києво-Печерської лаври за час керування монастирем єпископа Нестора Тугая у 1953-1961 роках. У розділі аналізується чернече життя за керівництва єпископа Нестора, відносини Лаври з державною владою та заповідником, початок «хрущовських гонінь», історія закриття Києво-Печерської лаври у 1961 році і доля братії та намісника після її закриття.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Складність використання авторських робіт щодо заданої проблематики обумовлена відсутністю в церковній історії масштабних досліджень. Наявні в нашому розпорядженні роботи лише частково торкаються аспектів даної проблематики. Основними джерелами для глибокого і всебічного вивчення історії Києво-Печерської лаври у воєнний і післявоєнний період 1941-1961 рр. послужили здебільшого роботи вітчизняних дослідників.

В історичній науці дану тематику предметно розглядав Вчений секретар Київської духовної академії і семінарії протоієрей Василій Яковчук у своїх статтях: «Існувати — значить перемогти: повоєнна історія Києво-Печерської Лаври (1944-1953 рр.)» [60] та «Києво-Печерська лавра в роки намісництва єпископа Нестора (Тугая), 1953-1961 рр.» [61], де використовується багатий архівний матеріал. Також працівник Києво-Печерського історико-культурного заповідника Крайній К.К. у своїй статті в Православній енциклопедії «Києво-Печерская лавра. 1786-1961 гг.» [26]. Праця Л.П. Рилкової про братію Лаври, яка постраждала в ХХ ст. «Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в ХХ столетии» [3], де описано біографії більше 100 ченців Лаври, які подвизались тут у ХХ столітті. Пашенко В. «Доля Києво-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо Церкви» [39] тощо.

У роботі використовуються загальні дослідження науковців про цей період в історії православних монастирів і церковно-державних відносин, такі як: Бабенко Л. «Витоки й тенденції трансформації релігійної ситуації в Україні у повоєнний період» [1]; Білокінь С. «Проблеми Києво-Печерського заповідника» [4]; Войналович В. «Чорні дні «чорного» духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 1950-х — першої половини 1960-х рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ» [6]; Годун С. «Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (краткий исторический обзор)» [9]; Гукова О. «Свято-Успенская Киево-

Печерская лавра» [10]; Кагамлик С. Р. «Постання Печерського монастиря та утрадиціювання чернецтва у київській християнській культурі: (До 950-ліття від часу заснування Києво-Печерської лаври)» [20]; роботи дослідника П. Киричевського «Господарська діяльність православних монастирів у повоєнний період» [21] та «Правове становище православних монастирів України в 40-60-х рр. XX ст.» [22]; Шкаровський М. В. «Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в ССС в 1939-1964 годах)» [58]; Шліхта Н. В. «Державний заповідник «Києво-Печерська Лавра» в повоєнне двадцятиліття (до питання про пам'яткоохоронну діяльність в Українській РСР)» [59].

Серед подій, які розглядаються в роботі є, зокрема, зруйнування Успенського собору яке досліджували – Гурков І. «Хто висадив у повітря Успенський собор?» [12]; Кабанець Є., Колесник І. «Трагедія Успенського собору» [19]; Кот С. І. «Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 Листопада 1941 р.): Версії» [25]; Кулиняк Д. «Хто мінував собори?» [29]; Певний Б. «Ще про відновлення Успенського собору в Києві» [42].

Цінним історичним матеріалом для роботи стали мемуари та спогади очевидців тих подій: Щоденник Олександра Довженка [15]; професора І. Никодимова «Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918-1943 гг.)» [36]; Одинцова М. І. «Письма и диалоги времен «хрущёвской оттепели»: (Десять лет из жизни патриарха Алексия, 1955-1964 гг.)» [37]; листи патріарха Олексія І у Раду в справах релігій [43]; Ревуцький В. «По обр'ю життя: Спогади» [46]; Феттіх Н. «Київський щоденник 3.XII.1941-19.I.1942» [52].

Крім того використовуються біографічні відомості про тих чи інших церковних та світських діячів – ігум. Дамаскин (Орловський) «Антоний (Абашидзе Давид Ильич)» [13]; Жук Б. «Чорногубов — антибільшовик» [17]; прот. Солов'янінов Георгій «Епископ Нестор» [51];

Предметні дослідження з історії Києво-Печерської Лаври проводить Києво-Печерський історико-культурний заповідник, співробітники якого публікують як оригінальні праці та і допоміжні матеріали з дослідження історії

Лаври. В роботі, наприклад, використовується видання заповідника: «Матеріали до бібліографії Києво-Печерської Лаври: науково-допоміжний бібліографічний покажчик»[32].

Також в магістерській роботі використано архівні матеріали – ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 154в.; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1631.; ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 157.

Неможливо сьогодні обходитись без електронних ресурсів, які також використовуються в даній роботі. Це наприклад, персональний сайт історика Сергія Білокінь, зокрема «Руйнування Києво-Печерської лаври» <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LavraRuined.html>. Стаття співробітника Києво-Печерського історико-культурного заповідника Кабанця Є. «Восстановление деятельности Печерской обители. 1941 год» <https://pravlife.org/ru/content/vosstanovlenie-deyatelnosti-pecherskoj-obiteli-1941-god>. «Киево-Печерская лавра под надзором чекистов. 1920-е — конец 1950-х годов» <https://pravlife.org/ru/content/kievo-pecherskaya-lavra-pod-nadzorom-chekistov-1920-e-koniec-1950-h-godov>. Користувався сайтом Свято-Успенської Києво-Печерської лаври <https://lavra.ua/martyrolog/nestor-episkop/>.

РОЗДІЛ 2

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. Події, що передували відкриттю Лаври

До 1941 року Києво-Печерська лавра як діючий монастир була закрита. На її території діяло декілька музейних установ. Закритою лавра була з 1930 року, а до того часу насельники монастиря пережили ціле десятиліття розрухи та переслідувань. Ще безпосередньо після приходу більшовиків до влади Лавра продовжувала жити розміреним життям. У належний час відбувалися богослужіння, ченці виконували свої послухи, прочани приходили до лаври на молитву. Але вже на початку 1920-х років для братії обителі наступили важкі часи: безкарно відбувалися грабежі, зухвалі нальоти, обшуки, спроби самоуправної конфіскації монастирського майна з боку окремих груп червоноармійців, матросів і навіть цивільних осіб. Під час вилучення церковних цінностей у 1921-1922 роках представники більшовиків конфіскували лаврські цінності [36, с. 148].

Аналізуючи даний період історії Києво-Печерської лаври як час трагічного нищення та пограбування лаврського майна, протоієрей Василій Яковчук пише, що «планомірне знищення обителі та витіснення чернецтва з її стін здійснювалося за ініціативою держави... Протягом 1921-1922 років з ризниці Успенського собору та інших лаврських храмів були вилучені церковні цінності (оклади ікон, підвіски до лампад, лампади, хрести, панагії, митри, столові прибори з коштовних металів та інші предмети). Ченців, які перешкоджали проводити дану акцію і переховували цінні речі, заарештовували. Скорочення кількості лаврських ченців здійснювалося різними репресивними методами. Якщо у 1917 році у Лаврі ще налічувалось 1272 насельники, то в 1923 р. їх лишилося 400» [60, с. 305].

Щоб уникнути опору з боку віруючих, вивезення цінностей і саме вилучення проводилися вночі. Бували випадки, коли віруючі лягали на землю

перед машинами, щоб перешкодити вивезенню з Лаври цінних речей. Щоб завадити цьому, більшовиками були вжиті надзвичайні заходи — вся Лавра була оточена частинами військових і курсантами. Усюди були розставлені кулемети. Починалося вилучення о другій ночі і закінчувалося лише вранці. Деякі речі, які представляли історичну чи художню цінність, на вимогу Академії Наук, були повернуті назад у монастир [18, с. 55]. На жаль, багато з цих речей, як, наприклад, хрест Богдана Хмельницького, подарований гетьманом для обителі, були сильно пошкоджені і пом'яті при завантаженні в машину, бо дорогоцінний метал солдати м'яли ногами, щоб компактніше завантажити автомобіль. В результаті таких цілеспрямованих дій близько 70 ченців були арештовані, а найбільші цінності конфісковані. Важко підрахувати матеріальну суму вилучених лаврських цінностей. За цей період з Лаври було забрано не менше «4 пудів (пуд = 16 кілограмів) золота, близько 4 фунтів діамантів, близько 700 пудів срібла і безліч інших коштовностей» [36, с. 149].

Але всі ці неспокої більше стосувалися внутрішнього життя Лаври, і з боку офіційної влади на початку ворожих кроків не робилося. Однак вже в скорому часі більшовицький уряд підійшов до вирішення церковних справ на офіційному рівні. Народний комісаріат юстиції УРСР, під контролем якого і перебували церковні справи, видав низку постанов і роз'яснень, що забезпечували приведення в дію Декрету про відокремлення Церкви від держави, прийнятого ще 23 січня 1918 року [5, с. 41]. Цей закон ставив перед ченцями умови – залишення монастиря і влаштування на світську роботу.

Не забарилися і відповідні закони про націоналізацію земель, секуляризацію монастирського майна. В Україні цей процес відбувався швидко, позаяк на цей час у влади був уже практичний досвід, накопичений в Росії, де влада більшовиків існувала довше і без перерв. Швидкій ліквідації монастирів в Україні завадила непостійність та нестійкість військової і цивільної влади з 1918 по 1920 роках. Київ декілька разів переходив від української влади до більшовиків [50, с. 525-526]. Тепер все майно монастирів оголошувалося народним надбанням. Розпоряджатися ним мали ради народних депутатів на

свій розсуд. А це означало, що існування монастирів стало залежати від центральних і місцевих органів радянської влади. У 1925 році Всеросійський з'їзд керівників губернських та адміністративних відділів ініціював постанову «Щодо проведення відокремлення церкви від держави в частині, що стосується адміністративних розпоряджень». В ній, серед іншого, мова йшла про «представлення у вищі законодавчі та адміністративні органи клопотання з метою встановлення єдиної установи, яка буде керувати питаннями відокремлення церкви від держави» [35, с. 43]. Мова йшла про структуру союзного рівня. Почалась підготовка до нової атаки на релігійні організації. Підготовчий етап завершився у квітні 1929 року, коли була прийнята постанова «Про релігійні об'єднання». Формально вона стосувалася Росії, але з певними модифікаціями у більш м'якій формі поширювалася на інші республіки СРСР. Цей документ став на довгі роки атеїстичною конституцією країни [22, с. 215].

Таким чином, безбожний тоталітарний режим активно впроваджував у життя антицерковні проекти, так звані Декрети, що не тільки позбавляли Церкву юридичних прав, але взагалі були націлені на її повну ліквідацію. Так «перший декрет радянської влади від 26 жовтня (8 листопада) 1917 року «Про землю» позбавляв церкву прав на володіння землею. Декрет «Про земельні комітети» від 4 (17) грудня 1917 року передавав усі сільськогосподарські землі, включно з церковними та монастирськими, у компетенцію держави. 11 (24) грудня декрет про передачу усіх церковних шкіл організаційно оформив їх передачу в Комісаріат просвіти. 18 (31) грудня 1917 року був анульований церковний шлюб та введений цивільний. З 1918 року при Наркоматі юстиції діє ліквідаційний відділ на чолі з П. Красиковим, який займався ліквідацією культових споруд та реквізицією церковного майна» [11, с. 131].

Із остаточним встановленням влади більшовиків організація нового державного ладу пішла швидкими темпами. З перших же днів Лавра відчула вже деякі реальні правові обмеження. Відповідно до декрету про землю в Лаври були забрані всі її угіддя, хутори, сінокоси і т. д. Хоча в організованих там радянських господарствах (радгоспах) в якості робітників і навіть

уповноважених продовжували залишатися монахи, однак для всіх було зрозумілим, що це положення носить тимчасовий характер, до заміни їх світськими робітниками. Для отримання прибутку з монастирських земель та обмеження впливу «мандрівних» ченців на віруючих влада у 1922 році дозволила членство чернецтва в сільськогосподарських і ремісничих монастирських артільях. Це дало змогу чорному духовенству користуватися землею та майном. Монахи продовжували залишатися вигідною робочою силою, оскільки працювали безкоштовно, отримуючи лише деяку дециму продуктів зі своїх же полів. Однак, поступово з'являлися нові робітники, які витіснили ченців із монастирських робіт. Мета була досягнута: монастир втрачав свій характер і зовнішність. В Києво-Печерській лаврі з'явилися сімейні люди, часто вороже налаштовані до церковнослужителів, і ченців почали потроху обмежувати в помешканнях, а незабаром їх і зовсім позбавили келій [40, с. 317].

Всі житлові будинки і весь комплекс лаврських споруд, які не мали безпосереднього відношення до Церкви, був переданий в руки Відділу соціального забезпечення Міської ради. Для безпосереднього управління Лаврою був призначений спеціальний комісар.

На Всеукраїнській передсоборній нараді («обновленській»), що проходила з 11 по 15 листопада 1924 року в Харкові, за доповіддю Київського обновленського митрополита Інокентія (Пустинського) було прийнято постанову про необхідність переходу Києво-Печерської лаври у відання Всеукраїнського Священного Синоду (обновленського), що і сталося 15 грудня 1924 року [32, с. 164].

Незабаром на воротах Лаври з'явився напис «Інвалідне містечко». Слідом за цим Соцзабез перевів туди ряд своїх установ: інвалідних будинків, будинків для сліпих і т. п. Крім того, окремим інвалідам були надані квартири. Лавра наповнилася сліпими, кульгавим, безрукими, немічними. Жителями цього «Інвалідного містечка» стали «переважно декласовані елементи, які завдали непоправних збитків лаврському майну» [60, с. 305].

29 вересня 1926 року Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів УРСР прийняли постанову про «Визнання колишньої Києво-Печерської Лаври історико-культурним державним заповідником і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко». Поступове витіснення чернечої общини новоствореним музеєм завершилося до початку 1930 року повною ліквідацією монастиря. Частина братії була вивезена і розстріляна [10, с. 24], інші були ув'язнені або заслані, а сама Лавра зазнала значних грабежів та розорення.

Тоді ж і Успенський собор Лаври було передано Музею історії релігії, який згодом був реорганізований у Центральний антирелігійний музей. У цьому музеї містилися зведені цінні речі не тільки із Києво-Печерської лаври, але також із Київської духовної академії, Михайлівського, Софійського, Флорівського, Видубицького, Микільського та інших монастирів і храмів Києва, а також цінні колекції з інших монастирів України, Кавказу. Відомо, що на середину 1920-х років в музеї налічувалося понад 82 тисячі експонатів [38, с. 111]. «Незважаючи на вилучення значної частини цінних речей для продажу за кордон протягом 1920-х – 1930-х років та неодноразові кампанії з перерозподілу його фондів, характерні для того часу, Центральний антирелігійний музей на початку Другої світової війни залишався одним із найбільших і найвизначніших музейних закладів України. У 1940 році музей займав Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, Ближні та Дальні лаврські печери» [25, с. 123].

Отже, спеціального закону про ліквідацію Лаври не було, але Лавра на підставі окремих положень законів була розподілена між низкою відомств. Створення сільськогосподарських артілей, церковних громад, музеїв все це були лише етапи на шляху до ліквідації монастиря. Незабаром Лавра була перетворена в Музейне містечко і передана у відання Наркомосу. Ця зміна відобразилася несприятливо на житті обителі: це означало, що територія лаври повинна стати зібранням різних державних відомств та організацій. На Лаврі з'явився напис «Музейне містечко», а потім «Лаврський заповідник». Над

воротами і на стінах були вивішені гасла, на зразок «Релігія — опіум для народу» [36, с. 152].

В одному з корпусів Лаври була розміщена Державна історична бібліотека України. На території ж Києво-Печерської лаври, у її Верхній частині, був утворений музейний атеїстичний комплекс, в його складі різні відомства — Музей книги, Музей історичних коштовностей, виставка космонавтики, виставки досягнень комуністичного сьогодення та ін. «Напередодні Другої світової війни у Всеукраїнському музейному містечку на території Верхньої Лаври знаходилося декілька музеїв (історичний, культів і побуту, нумізматичний, української старовини тощо) з унікальним зібранням старовинних речей. Особливо цінними були колекції нумізматики, церковного шитва, зброї, пергаментних рукописів V-XVI ст., картин XVII-XIX ст., мистецька й археографічна збірки П. Потоцького тощо. Майже все це було покинуте напризволяще в полишеному радянськими військами місті, тоді як архіви політичної поліції Російської імперії та НКВС УРСР намагалися евакуювати за будь-яку ціну» [19, с. 31].

Поштовхом до остаточного закриття Лаври як монастиря і виселення братії у 1930 році послужило вилучення церковних цінностей і встановлене владою приховування їх монахами. У відповідь на переховування церковних цінностей більшовики «вдарили» по монастирю. Ченці, які залишилися живими і на волі, змушені були йти в села, шукали там роботу або, поки це було можливо, на запрошення парафіян здійснювали треби. Наприклад, така доля спікала преподобного Меркурія Бригинського, ієромонаха Києво-Печерської лаври того часу. Дехто залишився в Києві, піддаючи, проте, себе на небезпеку арешту і заслання, оскільки монахам, при введенні паспортної системи, паспортів з дозволом проживати в Києві не видавали. Монастир без монахів запустів на десятиліття.

2.2. Монастир під час окупації Києва у 1941-1943 роках.

Після того як Київ був звільнений від більшовиків і окупований німецькими військами чернечому життю в Києво-Печерській лаврі судилося відродитися на наступні два десятиліття. Сталося це взимку 1941 року. Разом із відступом комуністи забрали з собою частину фондів Лаврського музею. Радянські війська залишили Київ 16-17 вересня 1941 року, хоча останні загони спецчастин виїжджали ще й 18 вересня. Наступного дня у Києві «з'явилися перші підрозділи німецького вермахту» [25, с. 123].

При відступі радянських військ із Києва «советами» було заміновано усі будівлі, які радянська влада не хотіла залишати німецьким військам. Таким чином радянські мінери перетворили весь центр Києва у суцільні руїни. «Мінування проводилося силами взводу армійського інженерного батальйону і все здійснювалося в тісному контакті з міським комітетом партії. Мінні поля створювалися посеред міста, на кладовищах, заводських дворах, площах, у парках і садах. Секретар міськкому партії Шамрило координував ці дії, а також брав участь у формуванні підпільних і диверсійних груп» [65].

Вибухи планувалися заздалегідь з розрахунку на те, що німці займуть найкращі будівлі у центрі. Так і сталося. Через п'ять днів, «24 вересня 1941-го року пролунав перший потужний вибух, який розколов навпіл великий чотириповерховий будинок з мансардами і вежами, споруджений 1903-го року за проектом архітектора Городецького. Ця монументальна споруда за своїми пропорціями і якістю виконання не поступалася кращим зразкам архітектури європейських столиць. Слідом за цим у повітря злетіли споруди поштамту, Радіотеатру, «Гранд-готелю», біржі, кількох особняків, серед яких зведений у мавританському стилі унікальної краси будинок Зайцева, і розкішна будівля найбільшого цирку в Європі — цирку Крутикова. Страшної сили вибух зруйнував найпрестижніший житловий будинок Києва — так званий дім Гінзбурга. Це був перший київський хмарочос — дванадцятиповерхова споруда на 90 квартир і 500 кімнат. Потужні вибухи спричинили великі пожежі, які

тривали у центрі міста з 24 по 29 вересня і понищили майже всю забудову Хрещатика, наполовину вулиць Прорізної, Городецького і частково Лютеранської, Інститутської, Заньковецької та Грушевського... Загалом восени 1941-го року вибухами та пожежами було знищено 324 споруди, під руїнами яких загинуло кілька сотень нацистів. Через неспроможність зупинити вибухи та ліквідувати пожежі, окупаційна влада розпочала масові розстріли киян-заручників. Першими жертвами стали євреї міста. Тридцять п'ять тисяч з яких розстріляли вже 29-30 вересня у Бабиному Яру. Сотні киян страчували після кожного випадку підпалу або диверсії підпільників. Тож за смерть кількох сотень окупантів червоні командири розраховалися десятками тисяч життів співвітчизників, при цьому перетворивши в руїни одне з найкрасивіших міст Європи» [65].

Німці, опанувавши територію України, дозволили у храмах вільне звершення богослужіння. Це завоювало їм симпатії місцевого віруючого населення. Народ на власні кошти відновлював свої храми. Німці дозволяли групам православних віруючих відкривати храми і за рідкісними винятками (наприклад, монастир Церковщина — скит Києво-Печерської лаври [16, с. 88]) передавали їм церковні та монастирські будівлі. Там, де храми були зруйновані, створювалися тимчасові, барачні, наймалися приватні будинки. Так, знову відновилися Введенська обитель (в своєму колишньому приміщенні на Печерську), Флорівська обитель (також у ще не зруйнованих приміщеннях колишнього монастиря, які більшовиками були виділені під фабрику), Покровська обитель (на колишньому місці), Микільський монастир на Печерську (замість зруйнованого храму була влаштована церква в колишніх архієрейських покоях), Михайлівський Золотоверхий монастир (який був, незважаючи на різкі заперечення археологів та істориків, по-варварськи зруйнований), який тепер містився в декількох приватних будиночках, але на тому ж місці [36, с. 155].

Слід сказати, що німці спеціально створили таку акцію, щоб налаштувати до себе місцеве населення. Відомо, що «ще за місяць до початку війни А.

Розенберг припускав можливість існування в регіоні «власного національного життя», а на нараді у фюрера 16 липня пропонував дозволити «певне культурне піклування», «піднесення національної свідомості українців», «відкриття в Києві університету». Якщо останні тези згодом викликали категоричні заперечення А. Гітлера, то в директивах щодо ставлення до населення (вересень 1941 року) допускалося існування усної й писемної української мови, преси (за умов суворої цензури), нижчої шкільної освіти, діяльність релігійних конфесій, відзначення національних свят тощо» [25, с. 130]. «До початку війни РПЦ мала 46 монастирів, і всі вони були у західних областях союзу. Це відбулося унаслідок того, що СРСР захопив перед війною Західну Україну, Західну Білорусію, Бессарабію, Естонію, Латвію, Литву. За роки німецької окупації відновили свою діяльність ще 29 монастирів на окупованих, а потім звільнених територіях» [22, с. 215].

Але головна увага як православних, так і німців, була звернута до Києво-Печерської обителі. «Чернече життя у стінах Києво-Печерської Лаври відродилося тільки за часів німецької окупації. Історико-культурний заповідник у воєнний період не діяв» [60, с. 305].

У Києво-Печерській лаврі впритул до самої німецької окупації наглядцем Лаврського музею був професор М. Черногубов, переведений з Москви, де раніше йому було довірено Третьяковську галерею. М. Черногубов ретельно охороняв цінності від безсовісного марнотратства з боку більшовиків [54, с. 8]. Під час втечі радянської армії під напором німців лаврські скарби були добре захищені і не було дозволено комуністам вивезти в тил, де їх, безумовно, розграбували б ще по дорозі. «У той період у лаврських музеях і надалі працювали фахівці, що залишилися в Києві. Вони намагалися зберегти культурні цінності. Директором заповідника був Ф. Шеверницький» [25, с. 123].

М. Черногубов довго не наважувався на відновлювальні роботи у Лаврі. У цей час уже згорів Хрещатик і весь центр Києва від мін, таємно закладених більшовиками в приватні будинки. Можливо, що й інші побоювання зупиняли

професора [54, с. 8]. Але все ж таки згодом почалися відновлювальні роботи і нижня територія Лаври, Дальні та Ближні Печери німцями були передані ченцям. Радянські плакати були зняті, безбожні надписи змиті і храмам було надано колишню красу, чистоту і охайність. На огляд зібралося безліч киян і німців. Вперше тоді ж у Лаврі було увімкнено електричне світло [14, с. 30-33].

Однак згодом німецькою окупаційною владою була створена система управління Лаврою: поряд із владою настоятеля був призначений від міської управи комендант Лаври. Ним став колишній голова сільськогосподарської артілі «Працьовитість», що працювала на території обителі, В. М. Тверської. При наявності монастирського священноначалля створення подібної посади викликало природне здивування, а часто і невдоволення ченців. Справді, монахи вважалися господарями монастиря, несли левову частку усіляких повинностей і податків, а водночас не користувалися доходами: квартирною платою з мешканців, паливом, овочами і фруктами з лаврських городів і т. д. Навпаки, комендант керував усім економічним і матеріальним життям Лаври. Таким чином, система «годування» комендантів, як це було і в перші роки по приходу радянської влади, була відроджена вже зовсім безпідставно [36, с. 157].

З середини жовтня 1941 року, за наказом окупаційної влади, з території Нижньої лаври в короткі терміни «було виселено все цивільне населення, котре ще залишалося на території Нижньої лаври, а також із міських кварталів, які прилягали до заповідника» [25, с. 123-124] (десь близько тисячі осіб). Один з очевидців тих подій, який жив тоді у Лаврі, А. Гуржій згадує: «Після переселення ніхто з киян не відав, що там діється в Лаврі й на прилеглих вулицях, бо за півкілометра було виставлено вартових жандармів. У Києві майже на цілий тиждень запанувала тиша, переселені люди жили всі на нових квартирах» [19, с. 32-33].

Ця частина заповідника перейшла в розпорядження німецької військової поліції, точніше — відділу «Росія-Південь» і стала закритою зоною. «Водночас на території Верхньої лаври було розміщено зенітну батарею, яка прикривала

понтонний міст через Дніпро. Із цивільних осіб доступ сюди мали кияни — працівники музеїв та архівів» [25, с. 123]. Командував поліцейською дільницею німецької військової поліції в Лаврі обергрупенфюрер Ганс Пруцман та загони СС [19, с. 32-33].

Початок діяльності німецької поліції на території Києво-Печерської лаври ознаменувався вбивством директора музейного заповідника Т. Шеверницького. Його труп, прикритий сміттям і цеглою, був знайдений через декілька днів після вбивства (17-18 жовтня) на місці вибуху опорної стіни на дорозі від Успенського собору до нижньої лаври. Дружина Т. Шеверницького клопотала про видачу трупа для похорону, але дозволу не отримала. Місце, де німці його поховали, і досі невідомо. Неможливо пояснити причини вбивства Т. Шеверницького; можливо, його підозрювали в належності до Комуністичної партії [25, с. 149].

Серед колишньої братії монастиря, що залишилися в живих, швидко рознеслася чутка, що німці відкривають монастирі і церкви і що знову відроджується Лавра. «Наприкінці 1941 — на початку 1942 років до Лаври повернулося 15-20 монахів, які влаштували чернече життя на території Ближніх печер. Раніше за інших до Лаври повернулись ієромонах Анемподист і монах Дисидерій, яких братія пізніше називала «наші первозванні»» [60, с. 305]. Щоправда, ініціативна група ченців змогла спочатку домогтися передачі їй лише церкви Ближніх Печер і декількох корпусів для житла, однак і це було великою перемогою. Ініціатором звернень до німецької влади був преподобносповідник схиархієпископ Антоній (Абашидзе), колишній Таврійський і Сімферопольський, який також переселився до Лаври та проживав у корпусі блюстителя Ближніх печер. Варто зазначити, що схиархієпископ Антоній зробив найбільше для повернення монастиря чернечій громаді. На той час він виконував і функції негласного настоятеля монастиря. За дозволом німецької влади він став на чолі братії, будучи колишнім пострижеником обителі [13, с. 615].

1 листопада 1942 року схиархієпископ Антоній (Абашидзе) помер, і намісником монастиря став один із найстарших насельників Лаври — архімандрит Валерій (Устименко), який був на цій посаді з 1942 по 1947 рр. і помер у 1953 році [60, с. 306]. Пізніше були передані монахам і Дальні Печери і, нарешті, перед самим своїм відходом, німці дозволили братії зайняти і Верхню Лавру.

Під час перебування німців у Києві релігійне життя в місті відродилося. Стихійно почали відкриватися храми, монастирі. Не вистачало духовенства, не вистачало предметів богослужбового вжитку. Майже щоденно проводилися священницькі і дияконські хіротонії. Нерідко відбувалися і архієрейські висвячення. З'явилася і жвава торгівля хрестами, іконами, церковним начинням. Але все це не могло задовольнити зростаючих потреб: те, що за радянської влади вважалося «одіозними» предметами, тепер виявилось не тільки духовною, але й матеріальною цінністю. За ікони платили великі гроші і тому вони часто ставали предметом крадіжок. У самій Лаврі також відновилося богослужбове життя. На лаврській дзвіниці ще залишалось декілька дзвонів, тому служби у монастирі починалися із дзвону [36, с. 168].

Незважаючи на матеріальну скруту убога Лавра продовжувала всі свої старі звичаї: так, в день преподобного Феодосія здійснювався урочистий хресний хід до криниць преподобних Антонія і Феодосія. Одна з них була очищена і там звершували водосвяття; на Успіння відновили зворушливий обряд урочистого відспівування Богоматері. Також в урочисті святкові дні монахи пропонували своїм гостям трапезу від свого скромного столу [36, с. 171].

Близькість фронту, постійний контроль з боку німців, загальна розруха, відсутність регулярного залізничного руху, відкритого для загального користування, не давали можливості Лаврі міцно стати на ноги. Життя її жевріло, але не розквітало, як цього можна було очікувати. Однак і спустошена, і опоганена, і зруйнована Лавра залишилася святим місцем, дорогим для віруючої людини, притягуючи до себе людей, які шукали спокою душі. І

прочани не забували святої обителі, постійно відвідуючи її святині та богослужіння [26, с. 38].

Лавра своєю старовиною, своїми печерами привертала увагу німців як військових, так і цивільних. Протягом цілого дня біля входу в Ближні Печери можна було бачити їх в різноманітних формах і різних рангів. «О. Варфоломій вивісив на німецькій мові оголошення з проханням до відвідувачів при вході в Печери знімати головні убори, і з тих пір більшість німців знімали головний убір і поводитися більш делікатно та набожно» [36, с. 169].

Згодом німці за прикладом «советів» долучилися до розкрадання лаврського майна. Так, готуючись до зими 1942-1943 років, на будівлях на території Лаври розбирались дахи, перекриття. Дерево з крокв, балок і дверей йшло на опалення і виготовлення саней. Вилучалися мармурові плити, плитка, підлоги, арматура, електропроводка. Від більшої частини будівель в 1943 році залишилися тільки стіни. З Великої лаврської дзвіниці зняли і вивезли дзвони (частину з них розрізали автогеном), залишивши на дзвіниці тільки 4 дзвони [36, с. 165].

На відміну від Нижньої лаври Верхня постраждала сильніше. За спогадами очевидців, на початок 1943 року «вся територія Верхньої лаври представляла собою кладовище зруйнованих будівель», усипане уламками, цеглою та сміттям. За роки війни були зруйновані Микільська церква Лікарняного монастиря, частково Благовіщенська і Трапезна церкви, 33 келійних корпуси Верхньої лаври і один Нижньої, 4 вежі огорожі. Була пошкоджена дренажна система, з'явилися численні провали ґрунту та зсуви [26, с. 34-40].

2.3. Зруйнування Великої Церкви — Успенського собору.

Наприкінці 1941 року німецькі війська групи армій «Південь» окупували майже всю Україну. Захопивши Україну, німці розчленували її на окремі частини: Буковина, Одеська та Ізмаїльська області, частина Вінницької та

Миколаївської областей були віддані Румунії. Ці землі отримали назву Трансністрія — Задністер'я; більшість українських земель увійшла до складу Рейхскомісаріату «Україна», зокрема і волинські землі. Це адміністративне утворення включало 63,6% всієї території України; прифронтові області (Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька, Луганська) підлягали військовому командуванню, Закарпаття окупувала Угорщина, а Галичина разом з польськими територіями увійшла до складу окремого дистрикту «Галичина» у складі Генерального губернаторства [34, с. 9-11].

У замішанні більшовики поспішно евакуювалися, зокрема із Києва. Перед своїм відходом вони по-варварськи знищили чудову старовинну лаврську бібліотеку, яка зберігалася протягом сотень років на другому поверсі дзвіниці Великої Успенської церкви. Всі цінні старовинні книги викидалися на двір і знищувалися, причому спроби віруючих щось врятувати закінчувалися невдачею, тільки декілька томів вдалося забрати дітям, підісланим старшими [27, 246].

Початок Другої світової війни для Києво-Печерської лаври став часом трагічних подій не тільки у плані того, що лавра вже десятиліття існувала всього лиш як атеїстичний музей, але позначився і болісною подією — зруйнуванням Успенського собору монастиря — Великої Церкви. З боку радянської влади «у перші місяці воєнних дій за наказом військової ради Південно-Західного фронту й штабу оборони Києва визолочені бані Успенського собору було закамуйльовано зеленою фарбою з метою позбавити німецьких коректувальників і пілотів орієнтирів під час обстрілів і бомбардувань міста» [25, с. 123]. Однак згодом самі ж радянські військові і знищили святиню. Сталося ця вже після окупації Києва німцями, 3 листопада 1941 року.

Через два місяці найцінніший лаврський храм, Великий Успенський Собор з чудотворною іконою Божої Матері безбожними комуністами був підірваний. Це було колосальною втратою і для історії, і для кожної віруючої людини. З моменту зайняття Києва німцями Верхня Лавра була під суворою

охороною німецьких патрулів, а винуватцями вибухів стали більшовики, які перед своїм відступом мінували Лавру, і вибух був здійснений підпільною групою НКВД за допомогою дистанційного пристрою. Дослідники Євген Кабанець та Ігор Колесник пишуть наступне про ті події: «З листопада 1941 р. о пів на третю годину пополудні в Києво-Печерській лаврі пролунав потужний вибух, який майже вщент зруйнував окрасу давньоруської і барокової архітектури XI-XVIII ст. — величний Успенський собор. Протягом тривалого часу подробиці згаданої події в офіційних виданнях старанно ретушувалися, але з неодмінним наголосом на тому, що руйнування заподіяли саме німецько-фашистські окупанти. Стан залишків храму не турбував тодішнє радянське керівництво: у середині 60-х рр. секретар ЦК КП України А. Скаба навіть планував вивезти рештки собору на звалище, а на його місці розбити клумбу. У минулому десятилітті, після зняття пропагандистських шор, суспільна думка сахнулася до протилежного боку, покладаючи всю провину за вчинене на комуністичних функціонерів» [19, с. 30].

Майже вся Велика церква перетворилася на руїни: залишки її стін височіли зубцями над купою цегли та величезними воронками, створеними вибухами. Також і за собором з боку вівтарної стіни, зверненої на схід, утворився величезний провал. Трапезна церква і митрополичий храм Благовіщення залишалися цілими, хоча і з розбитими вікнами. Усередині них панував страшний хаос. Все було перевернуто, валялися статуї грецьких і римських богів — залишки експонатів антирелігійного музею, лежали величезні купи сміття. Опустілими і обшарпаними стояли будівлі еклесіаршого і благочинницького корпусів. Неушкодженим залишався Свято-Троїцький храм над Святими воротами. На щастя, знамениті старовинні фрески були неушкоджені. «Вибухова речовина, ймовірно, мусила бути закладена на місце заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню та дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тіто. Трьох імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо в них не було ніяких паперів» [7, с. 53], — пише Т. Геврик.

Мова йде про відвідування лаври президентом Словаччини Йозефом Тіто та про застрелених радянських диверсантів, які мінували собор. Отже, 3 листопада біля опівдня Лавру «відвідала група високопоставлених офіцерів вермахту, котрі супроводжували президента Словаччини Й. Тіто. Через деякий час після того, як вони залишили територію лаври, за даними окупантів — десь між 14:00 та 15:00 годинами, пролунав потужний вибух (за іншою інформацією — серія вибухів), внаслідок чого було знищено Успенський собор. Від унікальної пам'ятки культури залишилися тільки фрагменти східної стіни, частина хрестильні, вівтар приділу ап. Іоанна Богослова, а також два стовпи XI ст.» [25, с. 124].

Німецькі джерела в свою чергу так повідомляли про вказану подію: «Президент Тіто відвідав Київ 3 листопада 1941 року і заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом близько 11 години 40 хвилин і відбув з монастирської площі близько 12 години 30 хвилин. За кілька хвилин перед 14 годиною 30 хв. усередині собору стався невеличкий вибух. Один вартовий помітив три постаті, що втікали. Їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, який зруйнував усю будівлю собору» [19, с. 32-33].

Про те, що це була диверсія радянських розвідників, у своїх спогадах пише український радянський кінорежисер та письменник Олександр Довженко на підставі розповідей киян, отриманих ним у 1943 році безпосередньо після вигнання з міста німців: «Потім я розпитував ще багатьох людей і довідався, що не німці знищили центр нашої знівченої столиці, а ми самі. Наші дурники перевиконали програму завдань і на сей раз, зоставшись вірними своєму стилю безбатченків дурноголових і геростратів. Се ми налякали німців, висадивши в повітря декілька десятків фашистських офіцерів разом з нашими обивателями, котрі не бралися, звичайно, у розрахунок. Але я про се нікому в житті не скажу, бо належить говорити, що поруйнували наш прекрасний милий Київ фашистські недолюдки. І що лавру... висадили в повітря теж вони» [15, с. 250]. Хоча, як відомо О. Довженко підтримав знищення Михайлівського собору.

Сучасний дослідник Б. Жук відзначає, що Успенський собор Києво-Печерської лаври було зруйновано саме тоді, коли мало розпочатися урочисте богослужіння у присутності високопоставленого командування вермахту, про що напередодні по місту ходили чутки [17, с. 55]. За свідченнями київського міського голови в 1942-1943 рр. Л. Форостівського, у перших числах листопада 1941 року більшовицькі підпільники розповсюдили по Києву листівки з погрозами висадити в повітря Лавру. «Проте заходів не було вжито, і собор загинув. Л. Форостівський стверджував, що у храмі мала відбутися велика відправа на честь звільнення Києва від більшовиків, і з цим пов'язував появу згаданих листівок» [53, с. 38].

Письменник А. Кузнецов, описуючи зруйнування Успенського собору у романі «Бабин Яр», пише, що за декілька днів перед відступом червоної армії з міста лавру зайняли частини НКВС. «Коли до Києва ввійшли німецькі війська в її центральній частині почалися вибухи й пожежі. Через декілька тижнів після цього на території заповідника несподівано пролунали вибухи, у результаті яких Успенський собор злетів у повітря» [28, с. 196]. Про те саме писав і Б. Певний у своїй публікації в журналі «Сучасність» [41, с. 35].

У тому, що в Успенському соборі перед відступом більшовиками було закладено вибухівку, не сумнівався і свідок перших місяців німецької окупації Києва відомий театрознавець В. Ревуцький, який писав у своїх спогадах наступне: «По всьому Києву з'явилися оголошення німецького командування до місцевого населення, що жодної кривди не буде заподіяно тому, хто поводитиметься спокійно. На жаль, з вини залишених радянських партизанів того не сталося. На розі Хрещатика та вулиці Свердлова (сучасна Прорізна) німці зорганізували свій штаб. Хтось із партизанів підклав бомбу, вона вибухнула і вбила декількох німців. Спалахнула пожежа. Німці негайно організували подавання води з Дніпра крізь шланги. Партизани перерізали їх. Пожежа перекинулася на інші будинки, а з нею почали вибухати підкладені раніше міни. Було зруйновано весь центр міста. Жертвою підкладених мін став і славнозвісний Успенський собор Києво-Печерської лаври. ...жахливі пожежі

й вибухи прискорили трагедію 29 вересня з відомими розстрілами у Бабиному Яру» [46, с. 197].

Так само і дослідник І. Гурковов вважає, що собор було висаджено в повітря за допомогою радіокерованої міни [12, с. 3]. А Д. Кулиняк наводить свідчення осіб, які стверджували свою безпосередню причетність до вибуху в Успенському соборі. «За версією останнього, підпільники спочатку намагалися підірвати його радіокерованою міною, але вона не спрацювала. Після цього вони спробували використати електродетонатори, але теж безрезультатно. Тоді вони пробралися до собору та вручну привели в дію вибухівку, підпаливши бікфордів шнур» [29, с. 48-49].

Згодом таке ж підтвердження обставин зруйнування пам'ятки архітектури навів колишній радянський мінер О. Немчинський [31, с. 303].

Про події після підриву Успенського собору Києво-Печерської Лаври детально згадує у своїх мемуарах угорський вчений-археолог Н. Феттіх, який відвідував Київ у грудні 1941 — січні 1942 рр. Під датою 15 грудня він пише: «Перед обідом ми усі були вільні. Тому пішли на ринок біля Бессарабки, а точніше — на базар. Там на продовольчому базарі ми побачили жахливу злиденність киян. Скрізь продавали картопляне лушпиння. Багато продавців нічого й не мали, окрім маленького кошика з картопляним лушпинням. Крім того, продавали цибулю, моркву, соняшникове насіння, висівки, ще якісь невідомі «наїдки». Розмаїто, багатобарвно, але всього дуже мало. Що їдять ці нещасні?! На тиждень людині перепадає лише 150 грамів хліба! Перед крамницями, а також перед установами, що розподіляють продукти, протягом цілого дня стоять довжелезні черги. Ми пообідали раніше і поїхали машиною до Лаврського музею. Німецька військова охорона перевірила наші документи, і через браму Лаври ми пройшли в святі місця, до центру церковного життя Русі. Яку жахливу картину ми там побачили! Величезний Успенський собор, побудований в XI столітті на кшталт візантійського, перетворився на руїни висотою в поверх. Лише в південно-східній частині стоїть залишок під маленьким куполом з розписними стінами (малоцінні малюнки зроблено

пізніше); ці стіни голі, зруйновані — так і стирчать просто неба. У середині руїн стримить цинковане покриття грушоподібної бані з подвійним хрестом на ній. Довкола тисячі й тисячі уламків цегли. Подекуди величезні уламки стін, вони попадали зі значної висоти і відкотилися далеко. Вибух страшної сили відкинув величезний шмат стіни до фасаду сусіднього будинку митрополита (будова у стилі бароко), який пробив, вигнув товсті ґрати, збив фронтонні карнизи та тинькування. Скрізь валяються, навіть далеко від купи руїн, шматки цинкованого покриття, позолочені дерев'яні та металеві деталі. Дюсі Ласло підняв із землі один позолочений уламок, спитав, чи не бажаю взяти собі на пам'ять. За Собором розриті дві воронки, в одній з них стоїть вода, в другій лежить чистий пісок. через арочний вхід до митрополитового будинку можна пройти на простору терасу, огорожену невисокою стіною, звідти відкривається чудовий краєвид: на південь від Лаври — маленькі церкви, одна краща від другої, будови монастиря, Дніпро і безмежні степи, що пролягли далеко на схід. Збоку красива церква з півсферичною банею — трапезна. Вибух Собору не зашкодив цій типово руській споруді. Ми могли пересуватися обережно, ні на крок не відступаючи від витоптаного посеред кам'яних уламків стежки, бо скрізь могли бути закладені міни. За два дні перед цим одна така міна вибухнула обабіч паркової дороги, неподалік від Лаври, в двох метрах від неї. Біля вже згаданої церкви лежать трупи трьох застрелених комуністів-партизанів, сяк-так накритих шматками цинкового покриття. Далі північно-східна частина тераси цілковито зруйнована» [52, с. 34-39].

Після вибуху в Успенському соборі обстежити величезну гору руїн не було можливості. Професор М. Черногубов випадково залишився в живих. Він був абсолютно пригнічений катастрофою. Його колишні невиразні побоювання здійснилися. Він міг найкраще за інших усвідомити все, що сталося. На початку жовтня 1941 року М. Черногубов зникає: рано вранці до нього прийшли озброєні німці, заявляючи, що його викликає доктор Кох для поїздки з ним по Україні, і відвозять з собою. З тих пір його ніхто вже не бачив, і тільки в липні 1943 року випадково знайшли його труп в одному з ровів на схилах Дніпра за

економічними воротами Лаври. Він був убитий пострілом в потилицю і тут же закопаний. Очевидно, німці не хотіли мати свідка свого грабежу музею і позбулися від нього [25, с. 149].

У всякому разі і після вибухів, майже протягом року, Верхня Лавра продовжувала залишатися під охороною німецької жандармерії, німецький патруль стояв біля Святих воріт Лаври і нікого із сторонніх туди не пропускав. Що стосується Нижньої Лаври та готелів, то в них життя не переривалося. Населення, яке там поселилося за радянської влади (крім тих, хто евакуювався), продовжувало жити [20, с. 74-75]. А через рік після фатальних вибухів німецькі патрулі були зняті і замінені місцевою поліцією. З тих пір почався відкритий повальний грабіж. Потроху розбирали дахи, забирали двері, стовпи, рами, на паливо здирали підлоги. Лаврський двір і всі вільні від руїн ділянки землі були зорані під городи. Одного разу на пустельних валах і обривах, що ведуть до Дніпра, далеко від Лаври, були виявлені кимось тут покинуті чотири великі живописні ікони, які стояли в іконостасі Трапезної церкви [36, с. 179].

Висновки до другого розділу

Історія Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни 1939-1945 років характеризується оновленням чернечого життя на території монастиря після десятиліття заборон, нищенням лаврських святинь як з боку радянського тоталітарного режиму, так і з боку нацистського вермахту, господарюванням на території обителі німецьких та радянських окупантів, важким матеріальним та соціальним становищем лаврської братії.

До 1941 року Києво-Печерська лавра як діючий монастир була закрита ціле десятиліття. Її відкриття у грудні 1941 року продиктоване прагненням німецької окупаційної влади позитивно налаштувати до себе місцеве населення.

Братія Лаври до 1941 року в обителі не жила. Для тих, хто вцілів від репресій радянської влади, помешканням стали різні квартири та навіть покинуті приміщення у Києві та по селах області. Повернення до Лаври ченців обителі спочатку були нечисленими, а саме життя в обителі характеризувалося значними матеріальним нестатками. Причиною цьому були як важкі воєнні часи, так і те, що значна частина монастиря ще при радянській владі була заселена далеким від моральних устоїв «контингентом», потім німецькі війська організували у Верхній лаврі поліцейську дільницю і ця частина була недоступна для братії. Організований комуністами до війни Історико-культурний заповідник на території Лаври у воєнний період не діяв.

На початок 1942 року число братії становило біля 20 осіб, але вже до 1944 року їх кількість збільшилася до 70 ченців та послушників, що було пов'язано із переведенням у Лавру братії Троїцького Іонинського монастиря та інших скитів Лаври.

За дозволом німців до початку 1942 року братією монастиря керував колишній керуючий Таврійською єпархією схиархієпископ Антоній (Абашидзе). Ченцям були передані для користування Хрестовоздвиженський храм та вцілілі корпуси Ближніх печер. Вже під кінець 1942 року братії

дозволено було поселитися і на Дальніх печерах, а перед своїм відходом німці дозволили братії зайняти і Верхню Лавру.

Найбільш трагічною сторінкою вказаного періоду є зруйнування Великої Церкви — Успенського собору Києво-Печерської лаври, що сталося 3 листопада 1941 року, коли німецьке командування вже певний час перебувало в монастирі. Підриг Великому Успенському Собору з чудотворною іконою Божої Матері стало колосальною втратою для світової історичної спадщини. Причиною цьому стала диверсія радянських окупантів проти відвідування Лаври нацистським президентом Словаччини Й. Тіто, але не слід відкидати також і бездіяльність німецької окупаційної влади у справі розмінування собору. Про те, що руйнування собору є справою рук радянського тоталітарного режиму свідчить значна дослідницька література і навіть той факт, що перед відступом із Києва радянські солдати підірвали весь центр міста, спричинивши тим самим розстріли мирного місцевого населення з боку нацистів. Для комуністів підригати храми не було новинкою, — в 1934 році так само було зруйновано і величний Київський Михайлівський Золотоверхий собор. Усі троє диверсанти були вбиті. Однак через них на місці колишнього величного Успенського собору залишилися тільки руїни. Лише за незалежної України у 2000 році було відновлено Успенський собор Лаври у його первозданній красі.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРІЯ МОНАСТИРЯ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943-1953 рр.)

3.1. Чернече життя при наміснику Києво-Печерської Лаври архімандриті Валерії (Устименку) — 1942-1947 рр.

3.1.1. Відновлення Києво-Печерської лаври при німецькій окупації

Відразу після появи німців у Києві 19 вересня 1941 р. місцеві віруючі звернулися до німецької влади і призначеної нею цивільної адміністрації — Міської управи — за дозволом на відкриття Києво-Печерської лаври. Ініціативну групу очолювали колишні насельники монастиря, серед яких можна виділити архімандрита Валерія (Устименко) та ієромонаха Феопемпта (Клітного). Особливу роль в цих клопотаннях зіграв схиархієпископ Антоній (Абашидзе), який до війни жив у Китаєвій пустині. Після тривалих і неодноразових прохань врешті-решт вдалося отримати дозвіл на проведення богослужінь у Хрестовоздвиженській церкві і в Ближніх печерах монастиря. Києво-Печерська лавра відновила свою діяльність 31 грудня 1941 року [63]. Німецька влада виділила для братії «два корпуси і будиночок охоронця печер» [26, с. 48]. Однак на спокійне життя братія розраховувати не могла. Навесні 1942 року німці заборонили благовіст і розпорядилися зняти дзвони з Великої лаврської дзвіниці. Фактично ченці не могли не тільки претендувати на культові предмети, що належали зібранням колишнього музею, але й вільно пересуватися по території Верхньої Лаври, оголошеної забороненою зоною [63].

В Нижній лаврі уціліло багато корпусів, а ось «на відміну від Нижньої лаври Верхня постраждала сильніше. За спогадами очевидців, на початку 1943 року вся територія Верхньої лаври представляла собою кладовище зруйнованих будівель, усипане осколками, цеглою та сміттям. За роки війни були зруйновані Микільська церква Лікарняного монастиря, частково Благовіщенська і Трапезна

церкви, 33 келійних корпуси Верхньої лаври і один Нижньої, чотири вежі огорожі. Була пошкоджена дренажна система, з'явилися численні провали ґрунту» [26, с. 48].

Перший рік братія Києво-Печерської Лаври жила фактично без намісника, а обов'язки керуючого виконував схиархієпископ Антоній. Після смерті владики на кінець 1942 року постало питання про обрання ігумена монастиря. Тому 7 грудня 1942 року ченці обрали колишнього уставщика правого кліросу Великої Успенської церкви архімандрита Валерія (Устименка) намісником обителі. Він був першим серед близько 15 насельників, які восени 1941 р. повернулися на територію Ближніх Печер Лаври, разом із ченцями Анемподистом (Васильєвим) і Дисидерієм (Тимошенко) [26, с. 48].

Архімандрит Валерій (Устименко Василь Авксентієвич) народився 20 січня 1866 року у місті Лубни Полтавської губернії. З 1891 року він був послушником Києво-Печерської лаври, а 1 листопада 1900 року був пострижений у ченці з іменем Валерій. Головним послухом нового ченця був спів на кліросі та послух уставщика на Дальніх печерах, а з 1913 року він ніс послух уставщика лівого кліросу Великої Успенської церкви [3, с. 116].

7 червня 1915 року монах Валерій (Устименко) був рукоположений у сан диякона і продовжував нести послух уставщика лівого кліросу при Успенському соборі Лаври. З 15 лютого 1916 року ієродиякон Валерій був переведений у Петроград на подвір'я Києво-Печерської лаври. Це переведення якраз співпало із революційними подіями 1917 року, розрухою та голодом. Тому у серпні 1918 р. ієродиякон Валерій (Устименко) подає прохання Духовному Собору Києво-Печерської лаври повернути його до Лаври «через занепад сил, нервову виснаженість, крайнє ослаблення тілесних суглобів, включаючи опухлості ніг від нестачі харчування. Немає коштів підтримати своє існування» [3, с. 117]. З листопада 1918 р. ієродиякон Валерій (Устименко) був переведений до Свято-Миколаївського лікарняного монастиря при Лаврі (знаходився біля сучасного парку Слави). Там він лікується і служить дияконом.

1 вересня 1919 року ієродиякон Валерій був рукоположений в ієромонаха і призначений для служіння в Успенському соборі Лаври, а також паралельно несе послух на кліросі. 14 січня 1920 року ієромонах Валерій призначається першим підуставщиком, а 17 квітня того ж року – уставщиком правого кліроса Успенського собору Києво-Печерської лаври. З лютого 1922 року він несе послух духівника і сповідника богомольців при Успенському соборі і паралельно продовжує бути уставщиком [3, с. 119].

У 1924 році митрополитом Київським Михаїлом (Єрмаковим) ієромонах Валерій (Устименко) підноситься до сану ігумена, а у 1928 році — архімандрита. З 1926 року він стає членом Духовного Собору Лаври.

У часи комуністичного терору, архімандрит Валерій 7 квітня 1933 року, проживаючи у місті Києві на вул. Рибальській 23-1, зазнав обшуку і був арештований. Проходив по справі «Любімов М. Н., Абашидзе та ін.» у складі великої групи лаврських ченців і послушників. Але наприкінці травня 1933 року був випущений з-під слідства через брак матеріалів для звинувачення [3, 120-122].

У зв'язку із введенням в СРСР паспортної системи та відмовою влади у видачі паспорта і права проживання в Києві о. Валерій в 1934-1936 рр. перебував на сільськогосподарських роботах в селах під Києвом. Про подальші роки, аж до 1941 року, о. Валерій згодом напише в анкетах коротко — працював сторожем. Як з'ясувалося на допиті заарештованого в 1938 році лаврського ігумена Власія (Бичко), взимку 1937-1938 рр. о. Валерій проживав нелегально в сараї по вул. Старонаводницькій, 80 (позаяк господиня заборонила о. Власію містити в його кімнаті безпаспортних ченців) [3, с. 124].

Коли Київ було окуповано німцями і відкрито Лавру, в ній знову завирувало чернече життя. І з 7 грудня 1942 року о. Валерій стає намісником обителі і тоді тимчасово керуючий Київською єпархією єпископ Пантелеїмон (Рудик) затвердив його на цій посаді з правом носіння ігуменського жезла. Він отримав і прерогативи настоятеля ставропігійного монастиря, які були передані митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) (який у 1924-1929 роках був

митрополитом Київський, екзархом України) настоятелю Лаври 1920-х років архімандриту Клименту (Жеретієнку). Це був час, коли Лавру грабували більшовики і коли вона потерпала від розрухи, бо відомо що багато ушкоджень було завдано Лаврі артилерійським обстрілом радянських військ в 1918 році коли броньований поїзд під командою Полупанова підійшов до Києва з боку Дарниці і вибрав мішенню для обстрілу Лавру і протягом доби по Лаврі було випущено понад 700 снарядів. Сильно постраждали келії Верхньої Лаври, а також вівтарна стіна Великої церкви. Згодом монахи відремонтували її, однак, червоними штрихами відзначили місця колишніх ушкоджень. Тому намісник обителі о. Климент, в силу того, що братії Лаври доводиться самотужки виживати у такий складний час, вирішив домагатися настоятельства і відновлення всіх стародавніх прерогатив глави Лаври і, разом з тим, повної ставропігії. При його такті, вмінні підійти до митрополита, цей план вдався досконало, і незабаром намісник о. Климент був призначений настоятелем Лаври, і, таким чином, митрополит відмовився від усіх прав відносно монастиря і дарував Лаврі ставропігію [36, с. 171].

Для такої складної і важкої обстановки, в такий тривожний час, яким була німецька окупація, в умовах життя зруйнованого монастиря, коли потрібно було проявити багато енергії, розуму, такту, вибір настоятеля не можна визнати особливо вдалим. Втім, в о. Валерія був великий чернечий стаж, він був лаврським старожилом, мав високий сан і дуже важливу чернечу якість — духовну простоту. В цьому відношенні йому потрібно віддати належне: він був далекий від інтриг, в ньому не було лукавства, і в своїх відносинах до людей у нього були щирість і безпосередність. У ньому не було владолюбства, і він дивився на свій настоятельський послух як на період служіння братії, сам усвідомлюючи, що не відповідає такій високій адміністративній посаді. Однак любов братії до нього перевершила все. При цьому о. Валерій прагнув зберегти колишні порядки і звичаї монастиря [36, с. 176].

Тим часом в оновлену Лавру зібралося близько тридцяти ченців і послушників, майже виключно з числа колишньої братії монастиря. Серед них

чернець, що вирізнявся як талановитий інженер о. Варфоломій, який окрім того захоплювався біологією і філософією. Колишній келійник намісника архімандрита Климента, о. Феопемпт в сані ігумена був членом Духовного Собору. З'явилися і колишні сестри обителі, які трудилися про монастирі. Втім, більшість ченців, що залишилися в живих і перебували на свободі, продовжували жити в селах, оскільки їх лякали невпевненість в завтрашньому дні і нестійке положення Лаври [45, с. 85-86].

Всього у складі Києво-Печерської братії під час німецького підпорядкування в Києві налічувалося два архімандрити, два ігумени, 11 ієромонахів, 10 ієродияконів, 9 ченців, один схимонах і 7 послушників. Навесні 1942 р. відбулося призначення керівників найбільш важливих монастирських відомств. Незабаром відновлений монастир придбав таку організаційну структуру:

- настоятель Лаври: архімандрит Валерій (Устименко), (16 січня 1943 — 7 лютого 1947 рр.);
- економ: монах Закхей (Фомін) (з квітня 1942 р.), ієромонах Далмат (Коптюх) (з 22 червня 1942 р.), ієромонах Варлаам (Нижніков) (весна 1944 р.);
- еклесіарх: архімандрит Борис (Павлик) (27 березня 1942 — 9 червня 1943 рр.);
- благочинний: ієромонах Далмат (Коптюх) (27 березня 1942 р. — 19 липня 1943 р.); ієромонах Андрій (Мищенко) (10 липня 1943 — 22 листопада 1946 рр.);
- скарбник: ієромонах Феопемпт (Клітний) (27 березня 1942 — 28 грудня 1948 рр.);
- келар: ієромонах Феопемпт (Клітний) (22 червня — 12 серпень 1942 рр.), монах Ефрасій (Божук) (з 12 серпня 1942 р.);
- керуючий справами: монах Димитрій (Біокай) (з грудня 1941 р.); ієродиякон Варфоломій (Іванов) (з липня 1942 р.);
- блюститель Дальніх печер: ігумен Кронід (Сакун) (весна 1944 р.);
- ризничий: ієромонах Анемподист (Васильєв) (весна 1944 р.);

- уставщик: архімандрит Іринарх (Колдоркін) (з 27 березня 1942 р.) ієромонах Асигкріт (Рудик) (весна 1944 р.);
- пономар: ієродиякон Герасим (Чирва) (з 18 квітня 1942 р.);
- начальник Китаєвої пустині: ієромонах Варнава (Череп) (27 березня 1942 — 1 жовтня 1944 рр.) [63].

Було відновлено Духовний Собор лаври, який займався внутрішнім життям чернечої общини. Спочатку він складався всього з двох осіб: настоятеля архімандрита Валерія (Устименко) і керуючого справами ченця Дмитрія (Біокая). Пізніше до складу Духовного Собору увійшли благочинний, скарбник, блюститель Дальніх печер, ризничий і керуючий справами [63].

Умови чернечого життя в новій Лаврі були недосконалими. Крім того, ченці голодували, як, втім, голодувало і все населення м. Києва. Вони жили головним чином на той мізерний пайок, який видавався всьому цивільному населенню. Правда, селяни навколишніх сіл, які приїжджали на прощу, приносили дещо з продуктів і цим підтримували братію, однак така допомога надавалася в незначних розмірах, оскільки сполучення сіл із Києвом було важким; німецькі патрулі перевіряли мандрівників і відбирали продукти. Також і братія ходила по селах, працювала на полях і приносила з собою в монастир деяку децицю продуктів, однак такі випадкові підкріплення не могли докорінно змінити важке продовольче становище Лаври. Попри скруту із харчами, була відновлена традиція монастирської трапези: двічі на день варили гаряче — в обід зазвичай готувався борщ, а ввечері суп. У свята або в дні поминання стіл бував значно багатшим, і обід складався з двох страв, а іноді додавалася і випічка — українські пироги [36, с. 178].

Оживало і богослужбове життя у Лаврі. Щодня правилася літургія та вечірня служба. Богослужіння відбувалися в головному храмі Ближніх Печер, який зберігся в недоторканності зі своїм старовинним іконостасом. У Києві, який особливо зазнав погромів від безбожників, це був один з небагатьох храмів (не рахуючи Володимирського і Софійського соборів), який так добре зберігся, тому було особливо приємно відвідувати його. Служба відбувалася

урочисто, за монастирським уставом. Співав невеликий монастирський хор з канонархом і на старовинні лаврські наспіви. По неділях і святкових днях богослужіння відбувалося, крім того, ще й в підземній церкві Дальніх Печер [45, с. 95].

Оскільки в зимовий час в головному храмі ставало дуже холодно, то монахи спорудили над Печерами іншу церкву, теплу, і молилися там. Дуже ускладнювала життя ченців та обставина, що там же над печерами продовжували жити найрізноманітніші, часом ворожі монастирю світські люди. Нестача монастиря в приміщеннях не дозволяла, між іншим, приймати нових ченців в обитель [36, с. 179].

Не маючи засобів до існування, ченці з великими труднощами намагалися налагодити монастирське господарство. І. Никодимов згадує: «Лаврський двір і всі вільні від руїн ділянки землі були розорані під городи» [36, с. 179]. Репортер Юрій Окінчіц залишив таку замальовку повсякденного побутового та господарського життя Лаври влітку 1942 р.: «Вдень служби немає. Але ченці не відпочивають, вони йдуть на городи. Уже засіяно майже гектар землі, перші сходи пробиваються на поверхню. Нещодавно ченці купили 40 фруктових дерев. На тому місці, де ще нещодавно росла кропива і бур'яни, посаджено молодий сад» [63].

3.1.2. Внутрішня діяльність і богослужбове життя монастиря при повторному приході радянської влади

Після повторного приходу радянських військ до Києва у 1943 році намісник Києво-Печерської лаври архім. Валерій (Устименко) продовжував залишатися настоятелем Лаври. Після звільнення Києва в 1943 р. радянська влада не наважувалася знову закрити Лавру і монастир функціонував і далі. Крім того «у вересні 1943 р. Раднарком дозволив відкриття парафій, духовних шкіл і монастирів. З лютого 1944 р. почалася масова передача Церкві раніше реквізованих будівель» [22, с. 215].

Скупі замальовки монастирського життя у Лаврі можна знайти у київській пресі 1943 року: «Великі успіхи зробили ченці у справі садівництва. В цьому році вони врятували від гусениць майже всі плодові дерева в своєму саду, а також засіяли овочами кожен клаптик землі. Крім того, вони активно допомогли відновленню церкви в Китаєві» [63].

Після звільнення окупованого німцями Києва радянською армією Раднарком УРСР ухвалив постанову «Про відновлення діяльності історико-культурного заповідника Києво-Печерська Лавра» (від 30 травня 1944 р.). В липні того ж 1944 року між заповідником і монастирем був підписаний орендно-охоронний договір, згідно з яким обитель отримала в користування зайняті нею раніше житлові та господарські приміщення, а також церковні будівлі [60, с. 306]. Дослідниця Шліхта Наталя про це пише наступне: «30 травня 1944 р. РНК УРСР прийняла Постанову № 577, що повторно закріплювала за музеєм-заповідником усю територію Верхньої та Нижньої лаври, включивши до її складу також церкву Спаса на Берестові та Видубицький монастир. Попри цю постанову, православний монастир, позбавлений у 1946 році своїх земельних угідь, зумів проіснувати до 1961 року й був закритий лише у розпал хрущовської антирелігійної кампанії. Пояснювалось таке «напівлегальне» функціонування монастиря, на перший погляд, самовільними діями місцевої влади» [59, с. 51].

На 1 серпня 1944 року в Лаврі налічувалося 37 ченців [26, с. 48]. На червень 1946 року таких стало вже 70 осіб — 48 монахів і 22 послушники [60, с. 306-307]. Таке збільшення числа братії пояснюється тим, що в кінці 1944 р. в Києво-Печерський монастир були переведені монахи із закритого Свято-Троїцького Іонинського монастиря. Протягом 1944-1949 рр. до складу монастиря були включені ченці з декількох закритих київських монастирів. У ці роки продовжували повертатися в монастир і лаврські ченці. У 1944 р. Лавра передала до фонду Червоної Армії 30 тисяч рублів, що дозволило ченцям отримувати окремі привілеї від місцевої влади. Тоді ж почалися перші післявоєнні ремонти окремих будівель [42, с. 59].

Свідки зазначають, що незважаючи на всі негаразди військового часу, Печерський монастир залишався надійним притулком для душевного спокою. За спогадами І. Никодимова, «матеріально злиденна Лавра продовжувала всі старі звичаї: зокрема, в день преподобного Феодосія влаштовували урочистий хресний хід до криниць преподобних Антонія і Феодосія. Один з них був очищений, і там робили водосвяття; на Успіння відновили зворушливий обряд урочистого відспівування Богоматері. Також в урочисті святкові дні монахи пропонували гостям трапезу зі свого скромного столу» [63].

Гострим, проте залишалося питання державного оподаткування монастирів. Спочатку Указом від 10 квітня 1942 року «Про місцеві податки і збори» всі монастирі на території СРСР були звільнені від сплати податку з будівель, які перебували в їхньому користуванні, та із землі, на якій вони були розташовані. 22 серпня 1945 р. особливою постановою було узаконено існування монастирів: їм надавалося обмежене право юридичної особи, дозволялося відкривати банківські рахунки, створювати майстерні, купувати будинки для церковних потреб і транспортні засоби, наймати робочу силу. «Ця постанова давала змогу монастирям вирішити проблему забезпечення населенників продуктами харчування; сільськогосподарський податок давав можливість державі вирішувати продовольче питання. Водночас через велику кількість непрацездатної братії продовольчий податок ставав непосильним тягарем для монастирів» [58, с. 334]. Тоді ж було видано і спеціальну постанову «Про порядок обкладання монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях», і відтоді всі монастирі були зобов'язані «сплачувати такі самі податки з прибутків від власного сільськогосподарського виробництва, як і підприємства з виготовлення свічок та іншого церковного начиння, що існували при єпархіальних управліннях» [ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1631. Арк. 142].

Паралельно з цією окремою ухвалою від 29 вересня 1945 р. монастирі Руської Православної Церкви «звільнялися від земельної ренти і сплати податків з будівель, а їх насельники — від податків на неодружених, самотніх і

малосімейних громадян» [22, с. 216]. Всі ці постанови та ухвали стосувалися і життя Києво-Печерської лаври і податки лягали непосильним тягарем і на її намісника отця Валерія (Устименка) і на братію монастиря. Влада суворо контролювала матеріальне та господарське становище монастирів, зокрема і Києво-Печерської лаври. Секретною ухвалою РНК СРСР «Про православні монастирі» від 26 серпня 1945 р. Раді у справах РПЦ давалося завдання провести у найкоротші терміни обстеження правового і господарського становища монастирів, що діяли на території СРСР [ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 11.]. За один місяць було обстежено 75 монастирів РПЦ і вказано «на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, щоб наділити ними безземельні обителі, а також на виведення з монастирських територій державних установ і підприємств. Ці побажання знайшли відображення у постанові Ради міністрів СРСР від 29 травня 1946 року «Про православні монастирі», згідно з якою за монастирями РПЦ були закріплені земельні наділи, якими вони фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками монастирів, які їх не мали, але розмір земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного.

Цією постановою також було обумовлено стягнення з монастирів «сільськогосподарського податку нарівні з одноосібними господарствами» [22, с. 216-217]. При цьому «місцеві органи влади зобов'язувалися передати у користування останнім певні земельні наділи і звільнити монастирські приміщення від установ і організацій, що там перебували. На превеликий жаль, практика засвідчує, що урядові рішення всіляко саботувалися місцевою владою» [6, с. 209-210].

У 1946 році православним монастирям СРСР було повернуто понад 400 га раніше вилучених у них земель, і виділено з державного фонду близько 1600 га нових територій. Тоді ж свою частку землі отримала і Києво-Печерська Лавра. Проте намісник Лаври о. Валерій перебував під постійним контролем владних структур. Наприклад, його свідчення про час перебування німців у Лаврі були засвідчені на догоду радянським органам: «У свідченнях директора

управління Києво-Печерської Лаври в період окупації (що діяло у Нижній лаврі) В. Тверського, її намісника архімандрита Валерія та інспектора охорони пам'яток старовини й архітектури Києва К. Голобуцького констатувалося руйнування споруд заповідника за часів окупації та робився висновок про умисний характер таких дій, окремо наголошувалося про відповідальність німців за знищення Успенського собору» [ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 154в. Арк. 40, 40 зв].

В січні 1946 року з ініціативи ченців Лаври митрополит Київський і Галицький Іоанн (Сколов) подав клопотання до голови Ради у справах Руської Православної Церкви Г. Карпова про передачу у відання Києво-Печерської Лаври напівзруйнованого Трапезного храму для звершення богослужінь, мотивуючи тим, що Успенський собор у розвалинах і монастир немає відповідного храму для служб, на які збирається більше вірян, аніж коли служаться звичні служби у малих храмах обителі. Г. Карпов був не проти, однак проти виступив директор Києво-Печерського заповідника П. Дєдов, «існування двох закладів з різними цілями поруч, на його думку, могло призвести до небажаних інцидентів» [60, с. 307]. Трапезний храм так і не було передано у відання Лаври.

У тому ж 1946 році Лаврський заповідник взявся проводити розкопки зруйнованого Успенського собору, про що писалося у газеті «Радянська Україна»: «Зараз ідуть розкопки завалу. Складено план завалу. Вся його територія розбита на 63 квадрати, і кожен квадрат очищається по черзі. Іде неймовірно кропітка робота, яка вимагає колосального терпіння: кожний уламок каменя треба оглянути, кожну лопату грузу — розсіяти...» [24, с. 2-3]. Однак «намісник обителі архімандрит Валерій вважав несправедливою ситуацію, коли розкопки Успенського собору проводяться без представників монастиря, адже при ймовірному виявленні мощів Київського митрополита Михаїла чи святителя митрополита Тобольського Павла слід забезпечити благоговійне ставлення до святинь» [60, с. 309]. Звісно, що звернення

намісника залишалися без уваги влади, яка підтримувала тоталітарний режим у країні.

Паралельно з цим активізувалася антирелігійна пропаганда в УРСР. Так, у березні 1946 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який ухвалив постанову про необхідність «посилення пропаганди ідей марксизму-ленінізму, які заперечують релігійну ідеологію. На травневому пленумі цього ж року лідери ЦК КП(б)У знову вимагали поліпшити зміст природничо-наукової пропаганди, якості лекцій та урізноманітнення їх тематики, щоб подолати «релігійну темряву» і забобони» [1, с. 49-50]. Всі ці нові хвилі антицерковних випадів лягали важким тягарем на братію обителі і, зокрема, на її намісника отця Валерія, який був під постійним контролем місцевих органів тоталітарної влади.

Як намісник Києво-Печерської Лаври архімандрит Валерій (Устименко) очолював монастир до 7 лютого 1947 р. За станом здоров'я він пішов на спокій. А 1 травня 1953 року в схимницькому корпусі (№ 46) Лаври архімандрит Валерій помер і був похований на Звіринецькому кладовищі [3, с. 126].

3.2. Києво-Печерська Лавра за намісника архімандрита Кроніда (Сакуна): 1947-1953 рр.

3.2.1. Відновлення храмів та житлових приміщень, налагодження діяльності монастиря

З 20 лютого 1947 року намісником Києво-Печерської лаври стає її насельник архімандрит Кронід (Сакун) [3, с. 137].

Майбутній архімандрит Кронід (в миру Кіндрат Сергійович Сакун) народився 10 березня 1883 року в селі Драбове (сьогодні це районний центр Черкаської області — селище Драбів [47, с. 102]) Золотоніського повіту Полтавської губернії у селянській родині.

Послушником Києво-Печерської лаври Кіндрат Сакун став 24 квітня 1909 року. Ніс послух при гостинному дворі монастиря. Наступного, 1910 року, відвідував як прочанин Святу Землю та Святу Гору Афон.

Постриженим у рясофор Кіндрат Сакун був 4 грудня 1914 року. З 4 квітня 1915 року до квітня 1918 року був мобілізований на військову службу, а після закінчення Першої світової війни знову повернувся до Лаври. Новим його послухом було редагування друкованих книг, які готувалися до видання у Києво-Печерській лаврі; потім в економічному відомстві, а з 4 листопада 1921 року допомагав місіонерам-проповідникам, оскільки і сам вирізнявся даром хорошого і вмілого проповідництва [3, с. 135]. За спогадами сучасників вже будучи архімандритом, отець Кронід (Сакун) був сильним проповідником, постійно нагадуючи про те, що гріх затьмарює совість. Один із сучасників о. Кроніда згадує: «У той час Лавра була багата справжніми подвижниками чернечого благочестя: архімандрит Кронід, намісник Лаври, сильний проповідник, постійно нагадував про те, що гріх затьмарює совість» [3, с. 138].

21 червня 1921 року був пострижений у чернецтво з ім'ям Кронід.

10 вересня 1922 року митрополитом Михайлом (Єрмаковим) монах Кронід (Сакун) був висвячений у сан ієродиякона.

23 грудня 1923 року єпископом Черкаським Філаретом (Лінцевським) був висвячений у сан ієромонаха. Ніс послух в благочинницькому відомстві Лаври.

6 січня 1925 року ієромонах Кронід був заарештований у складі великої групи лаврської братії за підозрою в приховуванні монастирських цінностей. Проходив по справі «Жеретієнко та інші» [3, с. 136]. Перебував у в'язниці Києва, але 21 лютого того ж року після довгих допитів був звільнений [3, с. 136].

Після арешту вже не зміг повернутися до монастиря і в 1925-1941 роках ієромонах Кронід служив парафіяльним священиком, зокрема в селі Вороньків Бориспільського району [3, с. 136]. Разом з тим у 1934-1936 роках перебував на сільськогосподарських роботах у селі.

У 1941 році, після окупації Німеччиною території України, в числі перших ченців ієромонах Кронід (Сакун) повернувся у знову відкриту Києво-Печерську лавру.

У 1942 році єпископом Пантелеймоном (Рудиком) ієромонах Кронід (Сакун) був піднесений до гідності ігумена і призначений на послух блюстителя Дальніх печер [63].

У 1945 році був поставлений на архімандрита митрополитом Київським Іоаном (Соколовим).

Після відходу на спокій архімандрита Валерія (Устименко) о. Кронід з 20 лютого 1947 р. до 1 серпня 1953 р. був намісником Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. У повоєнні роки жив в корпусі № 50 на Дальніх печерах [3, с. 137]. На 1947 рік в УРСР «діяло 59 монастирів, в яких нараховувалось понад 2,5 тис. осіб. Всього на території СРСР загальна їх чисельність становила 101 з кількістю насельників 4,6 тис. осіб» [22, с. 215].

На долю архімандрита Кроніда (Сакуна) випало відновлювати Успенську Києво-Печерську лавру у повоєнні роки: монастир довелося піднімати практично з руїн. Радянською владою частину монастирської землі, пасовищ та лісів було націоналізовано [44, с. 21].

Постановою РНК СРСР від 29 травня 1946 р. «Про православні монастирі» за монастирями юридично закріплювалися земельні наділи, якими монастирі фактично вже користувалися. «Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками тих монастирів, які їх не мали, але розмір таких земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного монаха... Крім того, монастирям було надано право організовувати майстерні, займатися промислами тощо. Ця постанова давала змогу монастирям вирішити проблему забезпечення насельників продуктами харчування; встановлений постановою сільськогосподарський податок давав можливість державі вирішувати продовольче питання» [21, с. 220-221]. Але при цьому всьому були встановлені і норми оподаткування: «Монастирські господарства, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1946 р., № 1130-463с,

зобов'язувалися постачати державі: зерно і рис з кожного гектара орної землі, що знаходилася в їхньому користуванні, відповідно до норм, встановлених для одноосібних селянських господарств; картоплю також за нормами, встановленими для одноосібників; продукти тваринництва у порядку та за нормами здавання, визначеними для одноосібних та приміських господарств» [21, с. 221].

Відроджена Печерська Лавра була змушена взагалі відмовитися від землі [60, с. 310], оскільки тягар сплачувати вказаний податок був для ченців непосильним, братії не вистачало рук для роботи у самій лаврі, не кажучи вже про заняття господарством. Тим паче відстань до землі, яку відводили під господарство Лаври, була надто великою: «Монастирям м. Києва землю відвели в Межигірському лісництві. Через віддаленість насельники монастирів змушені були від неї відмовитись» [21, с. 224].

Окрім того, від тих монастирів, що утримували землю, збирався і податок «державі з кожної голови великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, що були наявні на 1 січня оподаткованого року (незалежно від віку тварин)... Норма здачі молока становила 619 л. з 1 корови і 309,5 л. з 1 первістки отелення 1 півріччя оподаткованого року. Через велику кількість непрацездатних ченців продовольчий податок був не зовсім посильним тягарем для монастирів. Окрім виконання держпоставок, монастирі в час повоєнного дефіциту трудових ресурсів повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам. 10 років продовжувалася ця практика. Уповноважені з областей доповідали голові Ради у справах РПЦ Г. Карпову, що багато монастирів для виконання державних поставок купують продукти тваринництва на базарі... Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити навіть своїх ченців достатньою кількістю продуктів харчування» [21, с. 221-222]. Такі норми щодо монастирів в СРСР діяли десять років — до 1956 року.

Києво-Печерська лавра намагалася займатися господарством та промисловими роботами на території самого монастиря. На балансі монастиря

було шість приміщень із загальною житловою площею 720 кв. м., які були передані Києво-Печерській Лаврі за договором як оренда. Також монастир мав присадибну ділянку у розмірі 12,4 соток. Уповноважений у справах РПЦ по УРСР П. Федотов писав у вищій владній ограні про те, що ченці монастир «утримують задовільно, поточний ремонт виконують... Ніяких інших закладів на території Лаври, ані кооперативних, ані державних немає, приватних мешканців також немає» [60, с. 310].

При тому, що число братії постійно поповнювалося, всіма справами в Лаврі керував сам намісник. З благословення отця Кроніда (Сакуна) вже у 1947 році було відновлено виготовлення в монастирі свічок. Справами у свічному цеху монастиря в 1948 році зацікавилися комуністи, так що отцю-наміснику попри його прохання відмінити рішення, довелося сплачувати податок за виготовлені свічки у сумі 25 тисяч рублів в рік. Оскільки о. Кронід сплатив вказану суму не одразу, а писав прохання і до уповноваженого у справах РПЦ по УРСР, і до Міністерства фінансів, то сам уповноважений П. Федотов злився на намісника Лаври і ставився до нього дуже упереджено, характеризуючи архімандрита Кроніда (Сакуна) наступними словами: «За характером Кронід людина єхидна, лукава, підлеслива, любить вислужитися» [60, с. 309-310].

Можливо причиною такої характеристики послужило і те, що отець Кронід (Сакун) наполегливо писав і просив Раду у справах Руської Православної Церкви по УРСР сприяти у придбанні для потреб монастиря легкового автомобіля, оскільки «сполучення Лаври з містом на монастирській конячці стало доволі важким» [60, с. 310]. Уповноважений у справах РПЦ по УРСР був змушений поступитися, і вже у 1950 році в Лаврі числився легковий автомобіль «Победа».

На 1949 рік в Лаврі нараховувалося 63 насельники разом з послушниками. Більшість із них — 48 осіб були старшими за 55 років. Коли в липні 1949 року було закрито безбожним тоталітарним режимом Свято-Михайлівську Золотоверху обитель, 31 чернець цього монастиря переселився до Києво-Печерської лаври [60, с. 310-311].

Турбувався отець-настоятель і про освітній рівень насельників Лаври. На початку 1951-1952 навчального року ним було дано благословення семи особам із братії навчатися у Київській духовній семінарії. Духовна семінарія діяла з благословенням Київського митрополита Іоанна (Соколова) у цокольному приміщенні Андріївської церкви з 1949 року, переведена сюди буда з Михайлівського монастиря. На початку 1952 року «п'ятеро із семи студентів залишили семінарію, одні мотивували це складністю навчання, інші говорили, що навчання — це не чернеча справа» [60, с. 312].

У роки намісництва о. Кроніда, станом на 1952 р., Лаврське братство налічувало 98 осіб. Монастир використовував територію площею 12400 кв. м., і далі займав шість корпусів, богослужіння проводилися в трьох церквах [3, с. 138]. Лаврські святині відвідували віруючі і паломники з усієї країни, які надавали монастирю і посильну допомогу.

Отцю Кроніду випала честь бути настоятелем обителі при багатьох старцях-подвижниках. Серед них «провидець схиігумен Кукша (прп. Кукша Одеський) — смиренний і лагідний, що не боявся викривати грішників і говорив правду, незважаючи на сан і становище, за його молитвами багато людей отримали зцілення від різних недуг і хвороб; прийняв подвиг юродства ігумен Андрій, який проводив вчитку; схиігумен Амфілохій, колишній військовий льотчик і лікар, який прийняв чернецтво і у свій час був лікарем семінарії; ігумен Феодосій, лаврський регент, надзвичайно обдарований, добрий, але виховував ченців в строгості» [3, с. 138].

В останні роки намісництва архімандрит Кронід Сакур тяжко хворів, але все духовне життя монастиря проходило за його безпосередньої участі, тоді як господарськими питаннями займався о. Євменій (Хорольський) (майбутній архієпископ, в схимі — Єфрем), який виконував послух економа, пізніше — благочинного. 1 серпня 1953 року архімандрит Кронід (Сакур), намісник Києво-Печерської лаври відійшов від справ монастиря. Помер 17 квітня 1954 року і був похований на Звіринецькому кладовищі м. Києва [3, с. 138].

3.2.2. Відносини монастиря з історико-культурним заповідником

Після війни державними органами верхня територія Києво-Печерської лаври відкрилася знову як заповідник. Чернече життя відроджувалося тільки на території Нижньої лаври, де «продовжував діяти чоловічий монастир» [59, с. 51]. Місцеві органи нагляду негативно сприймали це відродження чернечого життя у Лаврі, намагаючись очорнити його в очах суспільства. Секретар Київського обкому партії М. Синиця активно пропагував інформацію про те, що монастир в Києво-Печерській лаврі діє «активно пропагуючи ворожу нашому світогляду релігійну ідеологію» [59, с. 51]. Особливо такі владні особи намагалися «вберегти» від цієї «ворожої ідеології» відвідувачів лаври, а таких було чимало «завдяки тому, що Ближні й Дальні печери входили до обов'язкової програми екскурсії і саме ченці, а не штатні екскурсоводи, супроводжували там відвідувачів» [59, с. 51].

У 1949 р. Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра була єдиним діючим чоловічим монастирем на території Києва та області [42, с. 60].

У 1949 році була спроба з боку дирекції Лаврського заповідника та уповноваженого у справах РПЦ по Україні передати лаврські печери з відання монастиря у руки працівників заповідника. Мотивувалося тим, що під час екскурсій ченці «викривляють» історію Лаври і проповідують релігійні переконання, і таким чином відвідувачі печер «отримують не нашу, не радянську зарядку» [60, с. 313].

Паломників у Лаврі на початку 1950-х років справді побільшало і дирекція заповідника зауважувала, що кожен монах Лаври вже має особистих духовних чад, які отримуючи в Лаврі релігійні настанови «далеко разносять їх по всіх районах та селах» [60, с. 313]. Так, у 1949 році на свято Успіння Лавру відвідало п'ять тисяч богомольців, а в 1951 році їх було вже дев'ять тисяч. «Згідно із звітом Уповноваженого у справах РПЦ при РМ СРСР по Українській РСР за III квартал 1951 року на престольне свято в Лаврі зібралося не менше 7000 осіб» [64].

У своїх звернення до Ради Міністрів УРСР дирекція заповідника формулювала свій запит наступним чином: «Вирішити питання про надання дозволу заповіднику включати Ближні і Дальні печери в екскурсійний маршрут і проведення в печерах екскурсійної роботи; вилучити з відання монастиря Ближні печери, які органічно зв'язані з історією заповідника, припинити в них релігійну діяльність і передати їх у відання заповідника, залишивши за монастирем Дальні печери, які в культовому відношенні нічим не відрізняються від Ближніх печер» [60, с. 313-314]. Однак ініціатива дирекції Лаврського заповідника передати Ближні та Дальні печери Лаври у відання екскурсійного бюро заповідника «не отримала схвалення союзного керівництва» [60, с. 314], можливо через побоювання останнього критики з боку іноземних держав.

З 1950 року в Лаврському заповіднику постає питання зміни його профілю: якщо до війни заповідник функціонував як «антирелігійний», то у повоєнні роки «профіль його діяльності визначається як «історико-культурний»» [59, с. 52]. Сама назва практично нічого не змінювала, оскільки адміністрація заповідника і далі продовжувала «будувати зміст екскурсійної роботи у напрямку розгортання антирелігійної пропаганди з наукових позицій» [59, с. 52]. При цьому «науковий персонал заповідника складався здебільшого із випадкових людей — за освітою філософів, істориків широкого профілю, був навіть астроном (Барвоїнова). На той час Лавру відвідував один мільйон екскурсантів на рік, і методичний план, який підписав заввідділом науково-освітньої роботи Ф. Д. Лазайкін і яка була обов'язкова для екскурсоводів, вимагала від них дурити цих людей. Ось яким висновком повинна була закінчуватися кожна екскурсія: «Шановні товариші! У ході екскурсії ви переконалися в тому, що протягом майже 1000-літнього існування Києво-Печерський монастир як один з основних форпостів православ'я сіяв серед народу темряву, нещасття й забобони»» [62].

При цьому співробітники музею всіляко намагалися приховати від відвідувачів хоч якісь релігійні ознаки монастиря. Так, наприклад, «живопис

Трапезної церкви довелося закривати спеціальними щитами, ховаючи від відвідувачів саме те, заради чого вони приходять у Лавру. У вівтарі Трапезної церкви було встановлено антихудожню й недоречну для заповідника діораму «Радянські космонавти на Місяці», що обійшлася заповіднику в 12 тисяч карбованців» [4, с. 5].

При цьому заповідник взагалі не дбав про задовільний стан архітектури чи святинь монастиря. «Дирекція заповідника довела до цілковитого запусріння район Дальніх печер. В середині в них, як-от біля підземної церкви Феодосія обвалилися склепіння. Не раз потрапляли туди хулігани, викидаючи покійників із трун, знімаючи з них одежі. Так сталося, наприклад, 2 травня 1966 року, але, як і в інших випадках, справа обмежилася тим, що винних привели до міліції й відпустили. Під час роботи комісії 21 квітня 1967 року сталася пожежа в Аннозачатіївській церкві XVIII ст.» [62], — пише історик Сергій Білокінь.

Безбожний тоталітарний режим негативно ставився до ченців Лаври, вважаючи їх розносниками антикомуністичних, антирадянських ідей. «Розглядаючи найстаріший монастир Русі і земель нинішньої України як «оплот релігійного мракобісся», органи держбезпеки традиційно вважали Лавру одним з провідних об'єктів оперативної розробки, фіналом якої нерідко ставало репресії проти ченців і їх духовних чад. Довгий час Перше відділення антирелігійного відділу центрального апарату МДБ-КДБ Української РСР відало Православною Церквою, серед його співробітників був і офіцер «куратор», який допомагав профільного відділу УМДБ-УКДБ по Київській області. Останнє вело основну оперативну роботу по Києво-Печерській Лаврі» [64].

Особливо влада злилася, що серед ченців мало агентурних співробітників, які б співпрацювали з комуністами. «У звіті про роботу секретно-політичних підрозділів УКДБ Української РСР за 1955 рік в інших документах підкреслювалося, що агентури серед ченців «абсолютно недостатньо», зокрема, в Лаврі ні центральний апарат КДБ УРСР, ні профільний відділ Київського УКДБ, не змогли створити задовільних агентурних позицій. У звіті про роботу

по «церковно-сектантській лінії» (3 січня 1959 р.) КДБ при РМ УРСР також констатував незадовільне «агентурне забезпечення» монастирів і їх оточення» [64]. При цьому вказувалося, що основними причинами такого незадовільного стану є «слабке керування і виховання агентурного апарату з боку керівництва і оперативного складу, відсутність постановки конкретних і перспективних завдань» [64].

Комуністи найчастіше оббілювали свої переслідування ченців тим, що ті нібито проводили антидержавну («антирадянську») діяльність, часто навіть звинувачували їх у «співпраці з окупантами, зарубіжними спецслужбами. Необхідно враховувати, що в тих історичних умовах, в силу об'єктивних причин, до Лаври дійсно духовно тяглося чимало представників дореволюційних поміщицьких станів, інтелігенції, просто людей міцної віри, обурених переслідуваннями християнства, критично налаштованих по відношенню до комуністичної ідеології і радянського ладу» [64].

Саме такі мотивації стали причиною розпочатої комуністами справи у квітні 1952 року під назвою «Прозеліти». Органи МГБ завели справи на декількох осіб, які вели справді підривну діяльність проти СРСР. До них приписали і насельників Києво-Печерської лаври, і серед них — намісника Лаври архімандрита Кроніда (Сакуна), завідувача канцелярією Лаври, колишнього офіцера царської і «білої» армій, схимонаха Пимена (Іванова), які за звітами чекістів видавали «формально релігійну, але антирадянську по суті» [64] літературу. Особливими фігурантами у справі були колишня член партії есерів Н. Карпова і її брат Я. Карпов (двічі репресований), які поширювали антирадянську літературу і під час обшуку було виявлено схованку з подібними брошурами. Органи влади інкримінували Н. Карповій те, що вона «встановила зв'язок» з отцями Кронідом і Пименом, а також насельником Лаври схиігуменом Кукшею (Величко) і ченцем Почаївської лаври Арсенієм. Намісник лаври о. Кронід особисто редагував рукописи Н. Карпової, поширював літературу серед прихожан Лаври, яким «нав'язував ідею про

швидку війну і зміну влади». Схимонах Пимен також допомагав в передруці та поширенні літератури [64].

З огляду на протидію влади діяльності Києво-Печерської лаври «намагання намісника Лаври належним чином влаштувати життєдіяльність монастиря не мали повнозначних результатів» [60, с. 316].

Найбільшою проблемою для Печерського монастиря «було розташування на території Лаври найрізноманітніших установ і організацій та проживання сторонніх мешканців у приміщеннях Лаврського комплексу» [59, с. 51]. Навіть було прийнято на вищому державному рівні низку постанов про відселення незаконних мешканців з території Лаври. Таким були Постанова РМ УРСР № 3530 від 23 листопада 1950 р. «Про заходи по відбудові історико-культурних пам'ятників Державного заповідника «Києво-Печерська лавра»» [59, с. 51], що прямо передбачала виселення незаконних мешканців з території монастиря і заповідника, а також дублююча її Постанова РМ УРСР № 971 від 16 серпня 1956 р. — «Про відновлення і реставрацію історико-культурного пам'ятника і спорудження Київського державного заповідника-музею «Києво-Печерська Лавра»». Така сама постанова була прийнята і в 1962 р. Як бачимо вже із самого прийняття цих постанов, питання про відселення жителів на території Лаври розтяглося на десятиліття. Тобто існувала проблема відселення цих мешканців з території Лаври, так що на час керування обителлю архімандрита Кроніда (Сакуна) з 1947 по 1954 рр. «кількість сімей, що проживали на території заповідника, скоротилась менш ніж наполовину, з 127 до 72» [59, с. 51]. А в 1962 році навіть довелося двічі звертатися до суду, щоб виселити решту мешканців та установ з території Лаври. Цим особисто займалася адміністрація заповідника.

Гострою поставала проблема утримання лаврських будівель у належному стані. Не маючи належних коштів, адміністрація Лаврського заповідника з 1950 року почала здавати окремі монастирські будівлі в «довгострокову оренду культурним і науковим організаціям, за умови реставрації та утримання цих споруд за рахунок орендної плати» [59, с. 52]. Однак, як вказувалося у

тогочасній доповідній записці адміністрації заповідника, «орендатори реставрують лише споруди XIX-XX ст., тобто ті, які можна використати для розміщення в них інституцій. Натомість унікальні пам'ятки архітектури, які у своїй більшості не придатні для розташування там установ... в оренду ніхто не бере і вони продовжують руйнуватися» [59, с. 52]. Із 70 будівель Києво-Печерської лаври, якими керував Лаврський заповідник, «орендатори займали 46, тобто дві третини» [62] всіх приміщень.

Незважаючи на гострі суперечності між монастирем та історико-культурним заповідником «Києво-Печерська Лавра» вдалося знайти і компроміс який на той час можна назвати позитивом для діяльності і життя Києво-Печерської лаври: «Лавра діяла як православна обитель! — і це без перебільшення можна назвати головною перемогою повоєнного часу» [60, с. 316].

Висновки до третього розділу

7 грудня 1942 року намісником Києво-Печерської лаври був обраний уставщик правого кліросу Великої Успенської церкви архімандрит Валерій (Устименко). На той час в лаврі нараховувалося не менше 20 осіб братії.

Одночасно з отриманням ігуменського жезла архімандрит Валерій отримує від тимчасово керуючого Київською єпархією єпископа Пантелеїмона (Рудика) прерогативи настоятеля ставропігійного монастиря, які були передані митрополитом Київським Михаїлом Єрмаковим ще у 1920-х роках настоятелю Лаври архім. Клименту (Жеретієнку).

Час керування Києво-Печерською лаврою архімандрита Валерія припав на найбільш важкий період післявоєнного часу, коли обитель вся була покрита руїнами, розвалено і понищено багато її будівель, потрощено монастирські святині. Наміснику монастиря разом із братією доводилося власноруч відновлювати територію монастиря, яка була обмежена декількома корпусами Нижньої лаври та Хрестовоздвиженською церквою. Відвідування Верхньої лаври для братії було заборонено при німцях, а при поверненні радянської влади у 1944 році на її території було відновлено діяльність атеїстичного заповідника.

Архімандрит Валерій (Устименко) характеризувався як людина, якій довіряли і яку любили всі брати в монастирі. В умовах німецької окупації 1942 року і в умовах радянського тоталітарного пресу сталінських часів 1943-1947 років він проявляв значну мужність і витримку, щоб дозволити Лаврі існувати. Отець Валерій був лаврським старожилом, мав доволі глибокий чернечий досвід і досвід життєвих випробувань. Трудитись доводилося не тільки над відродженням приміщень та території обителі, але й духовного і богослужбового життя, при тому що для братії часто не вистачало приміщень для проживання і необхідних для харчування продуктів — ченці голодували, рятуючись здебільшого тим, що прочани із сіл привозили їм продукти. Братія

обителі і самі намагалися влаштувати лаврське господарство на території самої Лаври, зробивши невеликий город і садок.

За час керування Києво-Печерською Лаврою намісника архімандрита Кроніда (Сакуна) у 1947-1953 рр. відбулося поживлене відновлення храмів обителі та її житлових приміщень, налагодження внутрішньої діяльності монастиря, богослужбового життя, духовно-просвітницького служіння і господарчої частини життя обителі.

За часів керівництва отця Кроніда (Сакуна) число братії Києво-Печерської лаври постійно збільшувалося, так що на 1949 рік в Лаврі нараховувалося 63 насельники разом з послушниками. Більшість із них — 48 осіб були старшими за 55 років. Коли в липні 1949 року було закрито безбожним тоталітарним режимом Свято-Михайлівську Золотоверху обитель, 31 чернець цього монастиря переселився до Києво-Печерської лаври. У роки намісництва о. Кроніда, станом на 1952 р., Лаврське братство налічувало 98 осіб. У 1949 р. Свято-Успенська Києво-Печерська лавра була єдиним діючим чоловічим монастирем на території м. Києва та області.

Турбувався отець-настоятель і про освітній рівень насельників Лаври. На початку 1951-1952 навчального року ним було дано благословення семи особам із братії навчатися у Київській духовній семінарії.

Відносини монастиря з історико-культурним заповідником у вказаний нами період були дуже напруженими. Дирекція заповідника активно намагалася переконати вищі органи влади в тому, що насельники Києво-Печерської Лаври під час екскурсій печерами проводять «агітаційну, антирадянську» проповідь. Владу турбувало те, що з початку 1950-х років паломників до монастиря побільшало і дирекція заповідника зауважувала, що кожен монах Лаври вже має особистих духовних чад, які отримуючи в Лаврі релігійні настанови далеко розносять їх по всіх районах та селах. Сам заповідник проводив екскурсії тільки по території Верхньої лаври, експонуючи відвідувачам не монастирські святині, а лише антирелігійні плакати. Особливо

боровся заповідник за вплив проводити екскурсійну діяльність у печерах Лаври.

РОЗДІЛ 4
ЛАВРА ПРИ НАМІСНИКУ
ЄПИСКОПІ НЕСТОРИ (ТУГАЮ) (1953-1961 рр.)

4.1. Монаше життя за керівництва єпископа Нестора (Тугая)

З 1 серпня 1953 року намісником Києво-Печерської лаври став ієромонах Нестор (Тугай), майбутній єпископ Уманський.

Єпископ Нестор (в миру Микита Арсентійович Тугай, народився 3 квітня 1900 року в селянській родині села Жуляни (нині мікрорайон м. Києва — з 1988 року) [68].

У 1910 році Микита Тугай був прийнятий в Києво-Печерську Лавру, де кілька років ніс різні послухи: співав на кліросі в Києво-Печерській Лаврі і понад чотири роки був канонархом. У зв'язку з віковими змінами голосу з 20 серпня 1914 р. послушник монастиря Микита Тугай був переведений учнем наладчика в друкарню.

В кінці серпня 1915 р. у зв'язку з початком Першої світової війни послушник Микита був покликаний в армію, службу проходив в м. Києві.

З грудня 1917 року, після більшовицького перевороту, Микита Тугай знову приєднується до братії Києво-Печерської Лаври.

З того часу він приділяє увагу і своїй духовній освіті: у 1918 році він здає екзамени на псаломщика при Київській Духовній Консисторії [49, с. 12-13], а в 1920 році закінчує пастирські курси при Києво-Михайлівському Золотоверхому монастирі, отримавши можливість стати парафіяльним священником, оскільки вже тоді братія готувалася, що Лавру можуть закрити і ченцям доведеться виживати на сільських парафіях [3, с. 83].

У 1923 році Микита був переведений в Петроград, де став регентом Київського лаврського подвір'я і де в 1924 році був пострижений в чернецтво з ім'ям Нестор, в честь преподобного Києво-Печерського Нестора Літописця, і

висвячений в сан ієродиякона єпископом Полоцьким Нектарієм (Трезвінським) [51, с. 24-25].

16 лютого 1933 року ієродиякон Нестор (Тугай) був заарештований в Ленінграді і 5 квітня 1933 засуджений до 10 років заслання у сибірських таборах. Згодом у послужному списку Києво-Печерської Лаври ієродиякон Нестор (Тугай) вказував, що в 1933-1939 рр. працював в геологічній групі в Республіці Комі, а в 1939-1941 рр. — бухгалтером у с. Сільце Орловської області [48, с. 33].

З 12 липня 1941 р. до грудня 1945 року ієродиякон Нестор (Тугай) перебував у лавах Червоної армії, служив в 71-ому Окремому зенітному артилерійському дивізіоні і в авіадесантному полку. Двічі був поранений. Був нагороджений двома медалями, одна з них «За бойові заслуги» [49, с. 33].

Після закінчення війни ієродиякон Нестор повернувся до Києва і був прийнятий до числа братії Києво-Печерської Лаври на послух уставщика обителі.

30 грудня 1946 р. митрополитом Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим) ієродиякон Нестор (Тугай) був висвячений в сан ієромонаха і призначений благочинним Києво-Печерської лаври, а потім її скарбником [3, с. 83].

Тяга до знань спонукала майбутнього намісника Києво-Печерської лаври у 1949 році вступити до Київської духовної семінарії, яку ієромонах Нестор (Тугай) закінчив в 1953 році за першим розрядом, поєднуючи навчання з виконанням обов'язків уставщика і регента монастиря. «Будучи студентом семінарії, одночасно був уже класним наставником одного з курсів, а в 1950/51 навчальному році викладав церковний спів» [61, с. 250].

1 серпня 1953 року ієромонах Нестор митрополитом Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим) був призначений намісником Києво-Печерської лаври. 16 серпня того ж року був зведений митрополитом Іоанном в сан архімандрита [51, с. 24-25].

6 грудня 1953 року у Володимирському соборі м. Києва архімандрит Нестор (Тугай) був хіротонізований на єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії, із залишенням на посаді намісника Києво-Печерської лаври. Хіротонію здійснили митрополит Київський і Галицький Іоанн (Соколов), архієпископ Херсонський і Одеський Никон (Петін), єпископ Волинський і Рівненський Паладій (Камінський), єпископ Чернівецький і Буковинський Андрій (Сухенко) [60, с. 316].

Намісництво владики Нестора в Лаврі проходило в роки різкого посилення в СРСР з другої половини 1950-х рр. антицерковної кампанії, закриття монастирів, храмів, переслідування віруючих, знесення і підпалів церковних будівель. Так що єпископу Нестору «на посаді намісника Києво-Печерської лаври ... доводилося стримувати тиск, який чинили на монастир державні органи» [61, с. 250]. Один із священників міста Києва того часу згадує: «На нього (єпископа Нестора — *Авт.*) зі всіх боків наседали представники владних структур, постійно пред'являючи претензії то щодо недотримання техніки безпеки, то через невиконання паспортного режиму, або щодо різних ідеологічних питань. Мета була одна: підірвати авторитет найдавнішої обителі Русі і закрити її» [30, с. 84].

З 1954 року почалася нова хвиля намагання комуністів обмежити діяльність монастиря на Ближніх і Дальніх печерах, зокрема причинами нових переслідувань насельників обителі вказувалося на нібито «зловживання» Києво-Печерської лаври і «невідповідне використання Ближніх і Дальніх печер» [61, с. 250]. Особливо у цьому питанні проти Лаври агресивно була налаштована адміністрація Лаврського заповідника і Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Такими звинуваченнями вони вказували вищому республіканському керівництву на необхідність обмежити участь ченців монастиря в екскурсіях по печерах, які «щороку відвідують 250 тисяч паломників з різних областей Радянського Союзу... в печерах відсутнє електричне освітлення і під час проведення екскурсій по печерах лаврські ченці «перекручують» історичні факти» [61, с. 250].

У відповідь на запити дирекції заповідника на засіданнях Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у Москві було прийнято рішення зобов'язати ченців Києво-Печерської лаври відновити електричне освітлення у коридорах печер. Для цього надавався термін один місяць. Зобов'язання на виконання даного доручення були покладені особисто на митрополита Київського Іоанна (Соколова) і Уманського єпископа Нестора (Тугая), намісника Києво-Печерської лаври [61, с. 251].

Однак настирливі домагання противників монастирського життя у Лаврі продовжувалися і далі з тією самою силою. Так, у вересні 1954 року міністр культури УРСР К. Литвин написав листа у ЦК Компартії УРСР, де говорив про те, що «внаслідок захоплення лаврських печер ченцями, яке за його словами відбулося в період окупації Києва, історико-культурний заповідник був позбавлений важливого засобу науково-атеїстичної пропаганди і свою роботу з викриття Києво-Печерського монастиря «як великого центру релігійного мракобісся» вимушений здійснювати лише шляхом проведення виставки «Печери і муміфікація» та читання лекцій» [61, с. 251-252]. Цим самим К. Литвин просив вищу владу знову порушити питання про передачу печер монастиря заповіднику. Однак його запит було відхилено в зв'язку з тим, що Києво-Печерська лавра ще в 1950 році продовжила оренду своїх приміщень.

З 11 листопада 1954 р. владика Нестор, намісник Києво-Печерської лаври отримав новий титул: був перейменований з Уманського в єпископа Переяслав-Хмельницького, вікарія Київської єпархії [3, с. 83].

Декілька років намісник Лаври єпископ Нестор та братія мали спокій від влади. Це був більш-менш сприятливий період розвитку Православної Церкви в СРСР: 1955-1957 рр. «Стабільною залишалася кількість храмів та монастирів, рік від року зростала кількість студентів восьми духовних семінарій та двох духовних академій. З 1955 р. православних ієрархів стали запрошувати на прийоми в Верховну Раду СРСР та зарубіжні посольства. Тоді ж вперше дозволили надрукувати Біблію та Євангеліє тиражем 50 тис. примірників. Після

розвінчання «культу особи» Сталіна з таборів повернулися вцілілі клірики, багато з яких знову стали служити» [22, с. 218].

Але вже у 1958 році з боку тоталітарного комуністичного режиму почалися нові нападки на обитель. «Після смерті Й. Сталіна державна політика щодо релігії та церкви, а також законодавство про культу деякий час залишалися незмінними, а з приходом до влади М. Хрущова розпочався процес його поступової корекції. Характерною особливістю цього періоду у відносинах Церкви та держави було те, що релігійна політика дедалі більше почала визначатися партійними документами, які набували нормативного характеру для радянських органів. Одним із свідчень нормативності партійних документів було вміщення їх у збірниках «Законодавство про релігійні культу», що неодноразово видавався та перевидавався в радянський період» [22, с. 217-218].

Вихід в жовтні 1958 р. постанов Ради міністрів СРСР «Про монастирі в СРСР» і «Про підвищення податків на доходи єпархіальних підприємств і монастирів» поклали початок новим широкомасштабним гонінням на Церкву [26, с. 49]. Владу лякало і активне відродження релігійного життя в СРСР і, зокрема, збільшення числа паломників у ще незакритій обителі. «За даними КДБ, на свято Успіння Пресвятої Богородиці в 1958 році в Києво-Печерській Лаврі зібралося до 10 тисяч прихожан і паломників» [64].

Комуністів, як свідчать їхні службові записки в КДБ, тривожило те, що лише за 1955-1956 рр. в Україні з'явилося понад 200 нових ченців, кількість учнів Духовних семінарій зросла на 140 осіб, конкурс в Київську духовну семінарію, наприклад, становив чотири абітурієнти на одне місце. У серпні 1957 р., збираючи матеріали до обговорення релігійної ситуації на Колегії КДБ УРСР, «оперативники кваліфікували монастирі як «розсадники релігійного фанатизму», відзначали приріст братії, «концентрацію церковно-клікушеського елементу і прихильників Православної Церкви», розпалювання фанатизму серед схимників, затворників», організацію при обителях релігійної просвіти дітей, відкриття нелегальних курсів з підготовки до вступу в семінарії» [64].

10 вересня 1958 року голова Ради у справах релігій Г. Г. Карпов приїхав в м. Одесу, де перебував на відпочинку патріарх Московський і всієї Русі Олексій (Симанський), щоб провести перші «консультації» (вираз Карпова) з приводу можливого закриття лаври. Карпов повідомив патріархові про нібито наявні в Раді «звернення» про печери Києво-Печерської Лаври і про мощі, що там знаходяться. За свідченням Карпова, патріарх був стривожений і на пропозицію закрити доступ до мощів відповів: «Я бачу, що мова йде про закриття Києво-Печерської лаври, бо не може бути Києво-Печерської лаври без мощів, які перебувають в печерах». У зв'язку з цим «він хотів би підняти те питання, про яке неодноразово думав, а саме, чи не піти йому взагалі на спокій...» [37, с. 45].

Можливість відставки патріарха Олексія владою не передбачалася, і питання про негайне закриття Києво-Печерської лаври, здавалося б, вдалося відкласти. Але антицерковні діячі продовжували наполягати на закритті Лаври і переносі монастиря в інше місце, при цьому постійно цькували діяльність монастирської братії. На цей раз об'єктом наруги стали криниці преподобних Антонія і Феодосія. Як пише дослідник Меркатун І., саме наприкінці 1950-х років «був зроблений ще один крок на шляху обмеження релігійної діяльності. Це стосувалося невеликої групи культових споруд — каплиць у «святих» місцях... ЦК КПРС зажадав від відповідних установ здійснити ряд заходів з метою припинення «культової діяльності за межами храмів». У реальності це вилилося у засипання криниць і джерел, біля яких відбувалися церковні ходи, у руйнування каплиць» [33, с. 72].

Стосувалося це і Києво-Печерської лаври. Секретар Київського обкому партії Г. Шевель звертався до вищих органів про те, що ченці Лаври нібито-то неналежно доглядають за орендованим майном. Г. Шевель писав, що «лаврські колодязі «Антонія» і «Феодосія» потребують негайного капітального ремонту, бактеріальний та хімічний склад води вкрай незадовільний; в аварійному стані знаходяться печери, в стінах і склепіннях печер є тріщини, обвали, проникають ґрунтові води, відсутнє електроосвітлення; охоронну зону монастир повністю

використовує під господарчі потреби; постійно порушується паспортний режим» [61, с. 252].

Г. Шевель пропонував весь монастир передати у відання заповідника, а братію перевести в інше місце. Його підтримав і перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний, який особливо акцентував на необхідності проведення на території Лаври «посилення науково-атеїстичної пропаганди» [40, с. 159]. До антиправославної кампанії були підключені міські та обласні газети, кіно, радіо та інші засоби агітації [66].

20 лютого 1959 р. патріарх Олексій (Симанський) в бесіді з Г. Карповим виявив протест проти насильного виселення з Києво-Печерської лаври 32 ченців і отримав запевнення, що все це здійснювалося без відома Ради у справах релігій і що подібне більше не повториться [43, с. 240]. Однак саме в тому році і були знищені лаврські колодязі преподобних Антонія і Феодосія. Крім того, були закриті Дальні печери, церкви Хрестовоздвиженська і Всіх Преподобних Печерських (тепла). Для богослужіння була залишена тільки Аннозачатіївська церква. У 1959 р. у монастиря тоталітарна безбожна влада відібрала п'ять з восьми корпусів [3, с. 86-87].

4.2. Відносини Лаври з державною владою та заповідником, початок «хрущовських гонінь»

Ще 1954 р. Відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ підняв питання про передачу Ближніх печер Києво-Печерської лаври заповіднику, «враховуючи важливість печер для організації антирелігійної пропаганди» [59, с. 55], наслідком чого стало їхнє закриття через сім років.

Свою роль також зіграла «постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді», в якій вказувалося на необхідність покінчити з пасивністю у ставленні до релігії. В постанові містився заклик посилити виховну роботу в дусі войовничого матеріалізму. Проте в ЦК КПРС стала надходити інформація про численні випадки

незадоволення та опору новій релігійній політиці. Частина членів президії ЦК КПРС — прагматиків, які турбувалися про стабільність створеної Сталіним ідеологічної системи, хвилювала можлива негативна реакція міжнародної громадськості, а також реакція всередині країни. М. Хрущов змушений був відступити. 10 листопада 1954 р. була опублікована постанова «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», яка по ряду пунктів була протилежна липневій, засуджувала свавілля і образи віруючих» [22, с. 218].

Але це аж ніяк не означало що про Церкву забули чи почали ставитися до неї позитивно. Навпаки, з боку безбожного тоталітарного режиму почалася масова підпільна робота по знищенню релігії в СРСР. Проблемою «цієї кампанії було те, що в культових спорудах перестали бачити пам'ятки історії і культури. Це викликало хвилю зменшення загальної кількості останніх, сформувало в цілому негативне ставлення до їх охорони та збереження. Були втрачені цінні розписи храмів, старовинна література, ікони тощо» [33, с. 76].

Особливо з державною владою у цьому напрямку співпрацював історико-культурний заповідник «Києво-Печерська Лавра». Виставляючи на показ відвідувачам в лаврі антирелігійні плакати, заповідник абсолютно не дбав про стан лаврських будівель. Так на початок 1950-х років, коли намісником Лаври був єпископ Уманський Нестор (Тугай), історико-культурний заповідник «Києво-Печерська Лавра» «довів до аварійного стану унікальну споруду XVIII ст. — Онуфріївську башту, що перебувала під охороною держави. У стінах попробивали діри для повітряної каналізації, у західній частині зруйновано кладку, попсовано покрівлю. В аварійному стані опинилася палітурня XVIII ст., продовжувала руйнуватися фортечна стіна. Фасади корпусів 14, 15, 16 і 17 ні разу не ремонтувалися, ніде не було ринв» [62].

Всі екскурсії по Верхній лаврі — територією заповідника показували різні комуністичні плакати антирелігійної риторики, писані проти Церкви опуси, різноманітні пролетарські експонати, досягнення радянської космонавтики та науки і тому не дивно, що «достатнього місця для розгортання

профільних експозицій у заповідника не лишалося. Так, основний фонд старовинного іконопису XVII-XVIII ст. було звалено купою на примітивних стелажах у головній дзвіниці — в неопалюваних приміщеннях, без нормальної вентиляції. У жахливому становищі опинилися експонати, звалені в цокольному приміщенні Троїцької надбрамної церкви XI ст. Тут загинули дорогоцінні ікони XVIII ст. і предмети декоративного мистецтва. Їхня дерев'яна основа згнила й розпадалася від найменшого дотику, грибок зруйнував живописний шар ікон. Заввідділом заповідника Ю. О. Лесневський, відомий тим, що здав у металобрухт старовинні дзвони, згноїв велику кількість ікон у вогкому приміщенні на Дальніх печерах» [62].

Для комуністичної радянської влади проблемою також залишалося те, що монастирі серйозно розросталися, поповнювалися братією. Тому «місцева влада стала виселяти монахів, забирати їхні земельні угіддя. Проте центральні органи влади подібних ініціатив не схвалювали. Монастирі, які знаходилися в основному в Україні, являли собою заможні господарства, які займалися землеробством, садівництвом, різними ремеслами і промислами. Їх прирівняли за нормами поставок продуктів тваринництва і землеробства до підсобних господарств державних підприємств і організацій. Окрім виконання держпоставок, монастирі повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам» [22, с. 215-216].

25 жовтня 1956 р. вийшла Постанова уряду СРСР за № 1445, яка звільняла, починаючи з 1957 р., монастирі від здачі державі молока і м'яса [21, с. 222]. Братія Києво-Печерської лаври вже починала думати про те, щоб розпочати підсобне господарство для власних потреб. Однак «в кінці 1950-х рр. М. С. Хрущов активно шукав джерела поповнення державного бюджету. Одним з таких джерел стало «пограбування» Церкви. Відповідно до вказівок ЦК і самого Хрущова у 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла перші антицерковні постанови: постанова № 1259 «Про монастирі в СРСР» та «Про податкове обкладення прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів» [21, 223]. Відповідно до цих постанов «монастирям

заборонялося використовувати найману працю, передбачалося значне зменшення земельних наділів [2, с. 4]. Постановою № 1160 знову вводилися скасовані в 1945 р. податок з будівель і земельна рента, значно підвищились ставки податку із земельних ділянок. Монастирі мали платити щорічно 4 тис. крб. за одну сотку землі. До монастирів заборонялося приймати осіб, яким не виповнилося 30 років [2, с. 4]. Згодом постановою Ради Міністрів СРСР від 16 жовтня 1961 р. у монастирів «були відібрані земельні ділянки, призначені для ведення сільського господарства» [21, с. 223]. А з початку 1959 року з'явився «План заходів з припинення паломництв до так званих святих місць по областях Української РСР». Цим планом передбачалося надавати вказівки місцевим органам влади щодо ліквідації монастирських приймалень для подорожуючих, «а керівництву монастирів припинити практику організації прийомів як груп паломників так і окремих паломників» [22, с. 220]. Період переслідувань Церкви в СРСР в середині 1950-х років отримав назву «хрущовських гонінь». Всі ці страшні речі стосувалися і Києво-Печерської лаври та її насельників.

Влада на цьому не зупинилася. Було взято курс на повне подолання «релігійних пережитків». Перш за все на державному рівні було прийнято низку нормативних актів, що «підривали економічну основу діяльності релігійних організацій. У доповідній записці Уповноваженого в справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР рекомендувалося «для обмеження намагань монастирів збільшувати кількість монахів, в майбутньому застосовувати такі заходи:

а) забороняти приймати в монастир осіб при відсутності максимальної норми під житло;

б) рекомендувати єпископату не приймати до монастирів осіб, перебування яких небажане в монастирях, особливо молодого віку;

в) заборонити монастирям розширювати свою житлову площу шляхом нового будівництва, різних добудов, пристосувань тощо» [22, с. 219].

Утиски монастирів особливо посилилися після виходу 12 лютого 1959 р. постанови ЦК Компартії України «Про недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У 1959 р в Українській РСР закрили 12 монастирів з 436 насельниками, в 1960 р. — 8 (425), в 1961 р. — 7 (688), з яких було просто вигнано їхніх насельників. А 23 листопада 1959 р. СМ СРСР взагалі видав пряму постанову «Про скорочення кількості монастирів і скитів на території УРСР», яка передбачала відкрите закриття монастирів і скорочення їхнього числа [64].

Прийняття низки постанов 1960-1961 років поставили Церкву в становище повного відчаю. Так постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури» передбачала ув'язнення тих священнослужителів, які не виконували або відкрито противилися виконанню державних постанов проти Церкви. У 1960 р. побачила світ «Інструкція по використанню законодавства про культури», яка «забороняла Церкві організувати дитячі та жіночі зібрання, гуртки, паломництво, благодійність, санаторну та лікарняну допомогу, екскурсії, бібліотеки, використовувати кошти для відродження церков і монастирів» [22, с. 220]. А в 1961 р. Рада міністрів СРСР прийняла закриту постанову «Про посилення відповідальності за невиконання законодавства про культури», яка «посилювала правозастосовну практику відносно релігійних об'єднань» [5, с. 47]. Тим часом до «гонінь на Церкву в обов'язковому порядку підключалися місцеві органи влади. При райвиконкомах почали створюватись комісії сприяння для спостереження за виконанням законодавства про культури. В основному їх діяльність зводилась до стеження, доносів, втручання у внутрішньо-церковне життя» [22, с. 220].

Дослідник П. Киричевський вважає, що «гоніння на Церкву недаремно почалися з монастирів. Була врахована їх надзвичайно важлива роль в духовному житті народу. Окрім того, монастирі не мали двадцятки і таким чином були позбавлені органу для свого правового представлення перед владою. Таким чином, починаючи антирелігійну кампанію саме з монастирів,

влада переслідувала подвійну мету: вона старалася вразити слабку в правовому відношенні структуру Церкви і позбавити маси віруючих духовної підтримки» [22, с. 220].

Тим самим готувалося і закриття та знищення Києво-Печерської Лаври як центру релігійного життя в Україні. З 1959 року кількість насельників Києво-Печерської Лаври неухильно зменшувалася і до 1 січня 1960 р. в монастирі залишалося 55 осіб. Ще в «1955 р. число братії в Києво-Печерській лаврі становило 87 осіб» [26, с. 49], у 1958 р. в Лаврі було 96 насельників. На кінець 1960 року їх залишилося в монастирі 37, потім — 28, а до 15 лютого 1961 р. — 11 осіб. Тоді ж — в 1960 р. — владою було закрито Київську духовну семінарію. У лаврі заборонили дзвін. Були порушені кримінальні справи проти підприємств, які виконували замовлення Київської єпархії та Києво-Печерської лаври на виготовлення церковного начиння, хрестиків та ін. Влада посилено готувалася закрити обитель, яка ще з 1949 року залишалася єдиним діючим чоловічим монастирем на території всієї Київської єпархії.

З архівних джерел відомо, що КДБ рекомендував ЦК Компартії України, виходячи з Постанови Ради Міністрів СРСР від 16 жовтня 1958 р. № 1160 «прискорити вирішення» про закриття всіх монастирів в Українській РСР. У «довідці про виконану по релігійній лінії роботі (за грудень 1959 — червень 1960 рр.), яка була підписана заступником п'ятого (антирелігійного) відділу четвертого Управління КДБ підполковником П. Рашевським, зазначалося, що за звітний період за їх участю закрито 8 монастирів і 322 православних храми і проведено заходи по обмеженню діяльності Києво-Печерського монастиря з перспективою його подальшої ліквідації в 1961 році [64].

Тоталітарний режим навіть сформулював низку положень, якими радянські спецслужби мали керуватися в оперативній роботі щодо закриття монастирів. «Через конфідентів-архієреїв («Орлика», «Вернова», «Варнаву», «Панченко», «Ніколаєва», «Прогресиста», «Твердого», «Каменського», «Непомнящего» та інших) рекомендувалося:

- налагодити збір компрометуючих матеріалів про порушення обітниць окремими ченцями;
- докласти зусиль для злиття подвір'їв монастирів, діючи через Екзархат і єпископат;
- через обласні управління охорони домагатися закриття монастирів через «інфекційні захворювання і санітарний стан»;
- провести вербування ченців, проводячи підготовку закриття монастирів через агентуру «зсередини» [64].

Антицерковна кампанія і її діячі бачили, що їхня діяльність не приносить бажаних результатів і сходить практично нанівець. «Ситуація в заповіднику, особливо з огляду на антирелігійну кампанію, що розгорталася в СРСР після прийняття Постанови ЦК КПРС від 28 листопада 1958 р., «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих «святих місць»», визначалась як «критична». Навіть секретар парторганізації заповідника В. Шевченко, у листі на ім'я секретаря ЦК КПУ Скаби від 29 листопада 1960 р., змушений був визнати, що «до цього часу немає приміщень для відновлення діяльності антирелігійного музею історії Лаври» [59, с. 52].

Труднощі антирелігійної кампанії пояснювалися безбожною комуністичною владою тим, що поруч діяв повноцінний монастир і екскурсанти були радше паломниками до святинь Лаври ніж відвідувачами музейних експозицій, хоча часто поїздки паломників до Лаври і прикривалися нібито відвідуванням музейних установ. Наприклад, у 1957 році на свято Успіння Пресвятої Богородиці «Лавру на її храмове свято відвідало близько 5 тисяч вірних» [59, с. 53]. З іншого боку тоталітарна влада була змушена перед іноземними туристами прикриватися тим, що відстоює права на свободу совісті і добро творить монастирю, «підтримуючи тим ілюзію про свободу совісті в радянській державі» [59, с. 52]. Все це спровокувало нові обурення комуністичної влади, так що вже під кінець 1950-х років кампанія переслідування релігії в СРСР набрала нової хвилі. «Під будь-яким приводом чи навіть без нього закривалися церкви, молитовні будинки тощо. В рамках

загального обмеження діяльності церковних організацій було розпочато кампанію масового вилучення культових споруд. Більшість з них була розташована на території УРСР. У 1958 р. в цілому по Україні церква втратила 64 споруди. Це торкнулося майже всіх областей (порівняйте: у 1957 р. у шести областях в неї забрали тільки 10)» [33, с. 71].

Таким чином, початок «хрущовських гонінь» на Православну Церкву в СРСР і зокрема на Києво-Печерську Лавру стали запланованою формою нищення обителі комуністами, що свідчило про «синхронізацію дій компартійних, державних органів і профільних підрозділів держбезпеки в утисках чернецтва в Україні, жертвами яких стала Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра» [64], і чим готувалося її закриття, коли 10 березня 1961 р. діяльність Лаври стала офіційно вважатися припиненою, при цьому безбожним тоталітарним режимом вважалося, що назавжди.

4.3. Історія закриття Києво-Печерської лаври.

Доля братії та намісника

До закриття Лаври тоталітарна влада готувалася декілька років. На 1957 рік в РПЦ залишилося діючими всього 63 монастирі. «У 1959-1960 рр. був розроблений послідовний план заходів щодо скорочення монастирів шляхом їх злиття або ж банальної дискредитації в суспільстві насельників та намісників святих обителей» [61, с. 252-253], в тому ж 1960 році «було вжито заходів до значного обмеження сфери діяльності чоловічого монастиря Києво-Печерської лаври» [61, с. 253].

Про те саме пише і дослідник Войналович В., який переконаний, що «процесу ліквідації монастирів і скитів в кожному окремому випадку передувала «копітка організаційна та масово-політична робота». Вона мала упередити можливі «непорозуміння» та вибухи невдоволення з боку віруючих і населення монастирів. Детальні плани закриття монастирів, розроблені за вказівкою відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України партійними і

радянськими органами на місцях, враховували не лише конкретні особливості того чи іншого монастиря, кількість насельників, їх вік, стан релігійності населення навколишніх сіл, але й передбачали комплекс заходів «по забезпеченню громадського порядку» [6, с. 213-214].

Особливо відкрито відбувалася дискредитація насельників Лаври. У березні 1960 року в монастирі стався інцидент, який потягнув за собою нові допити намісника єпископа Нестора (Тугая) та братії обителі. Причиною цього став випадок: кореспондент газети проти волі братії фотографував ченців. Намісник Лаври владика Нестор, проїжджаючи повз фотографа, наказав келійникам зупинити його і забрати фотоапарат. Двох келійників владики і його самого забрала міліція на допит. Вже у квітні 1960 року уповноважений Ради у справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук доповідав Голові ради В. Курєдову наступне: «На тов. Осадченко (прізвище кореспондента — *Авт.*) накинута келійник єпископа Чуров і монах Резвих (монах Руф — *Авт.*) і побили його. Фотоапарат було забрано, плівку проявлено і знімки єпископ передав нам, обурюючись тим, що фотографування проводилося «без дозволу». Єпископ Нестор з цього приводу був в Уповноваженого Ради по УРСР двічі і обидва рази обурювався «незаконним фотографуванням лаври». Провини зі свого боку ... не визнає. У відповідних інстанціях відбувається консультація щодо можливого використання цього інциденту» [61, с. 254]. «Можливого використання», звісно, в інтересах тоталітарної системи.

Як пише прот. Василь Яковчук, точно відомо, що монах Руф Резвих у 1960 році «був засуджений до п'яти років позбавлення волі у виправно-трудої колонії. Після звільнення 18 років проживав у підвальній кімнаті без вікон на Печерську (своєрідному затворі), працював прибиральником туалету. Повернувся до лаври після її відкриття в 1988 р., помер 26 березня 2009 р.» [61, с. 254]. Так само засудженим був і келійник владики Нестора Тугая Чупров [61, с. 254]. Більш детальної інформації про нього немає.

У 1960 році одна за одною приходили різні комісії до монастиря, перевіряючи стан «раніше проведених реставраційних робіт лаврських храмів

та корпусів» [61, с. 256]. В результаті міська рада депутатів м. Києва зробила висновок із перевірок стану лаврських святинь наступного змісту: «В той час, коли Заповідник провадив реставраційні роботи, лаврська церковна адміністрація не вживала жодних заходів, щоб запобігти природному руйнуванню наземних і підземних споруд, внаслідок чого територія її перебуває в гостро-аварійному стані і споруди лаври, як встановлено актом спеціальної комісії виконкому міської Ради депутатів трудящих, потребують негайного ремонту. Зараз у зв'язку з аварійністю вже не діють ближні і дальні печери та Хрестовоздвиженська церква» [61, 256].

Тим часом і наміснику Лаври єпископу Нестору (Тугаю) було надіслано висновок виконкому Київської міської ради депутатів трудящих, в якому говорилося: «Просимо ознайомитися з висновками комісії та заборонити всім громадянам відвідувати аварійні об'єкти монастиря, в першу чергу ближні і дальні печери та інші аварійні споруди» [61, 256].

Кількість монастирів РПЦ невпинно скорочувалася. «У своєму листі уповноважений Ради у справах РПЦ по Україні Г. Пінчук інформував відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України, що станом на 1 березня 1961 р. в республіці залишилось 19 монастирів (нагадаємо — на квітень 1959 р. їх нараховувалось 40). В 4-х чоловічих та 15 жіночих обителях проживало 1036 насельників. Накопичення певного досвіду роботи упродовж 1959-1960 рр., як відзначалося в листі, давало можливість ширше розгорнути діяльність по ліквідації решти монастирів на території України» [6, с. 214].

Такою ж була і ситуація в Києво-Печерській Лаврі у часи керування нею єпископа Нестора. В зв'язку з тиском на братію Лаври, кількість насельників монастиря, особливо з 1958 року, почала різко зменшуватися. Так що з 96 її насельників у 1959 році їх залишилося 55, а на кінець 1960-го — лише 12 осіб. «Через переслідування з боку радянської влади зменшилася чисельність монахів, часто їхня діяльність вже тоді переходить у підпільні методи існування» [8, с. 254].

До початку 1961 року були закриті Дальні печери Києво-Печерської Лаври, а з січня 1961 планувалося закрити і Ближні. Насельників планувалося розіслати до родичів, в будинки престарілих та в Одеський Успенський чоловічий монастир [61, с. 257]. Як пише дослідник Войналович В., «в результаті великої масово-політичної роботи партійно-радянських організацій, де ліквідувались монастирі, переважна більшість насельниць і монахів ліквідованих монастирів не виявила бажання проживати в монастирях і поїхали до своїх родичів і знайомих на постійне місце проживання, а деяка частина працевлаштовувалась» [6, с. 214].

Навесні 1960 р. на території Києво-Печерської лаври активно працювали комісії Держбуду УРСР і Міністерства культури УРСР, які готували підстави для її закриття. У серпні-вересні 1960 р. в газеті «Вечірній Київ» та київській «Робітничій газеті» були опубліковані декілька статей про необхідність термінових аварійно-реставраційних робіт і закриття лаврського комплексу. 11 жовтня 1960 року Київський міськвиконком прийняв рішення про проведення дослідження стану історико-архітектурних пам'яток і споруд підземного господарства лаври, а 30 листопада комісія вже дала висновок про необхідність негайного початку робіт. 28 грудня Київський міськвиконком зажадав «заборонити всім громадянам відвідувати аварійні об'єкти монастиря, в першу чергу Ближні та Дальні печери», про що доводилось до відома настоятеля Києво-Печерської Лаври владики Нестора. Згодом насельники Лаври були звинувачені в порушенні орендно-охоронного договору і рішенням Київського міськвиконкому від 28 березня 1961 р виселені з Києво-Печерської лаври [26, с. 49].

Отже, закриття Києво-Печерської лаври з боку атеїстичної радянської влади готувалося заздалегідь. Як свідчать дослідники, «закриття Києво-Печерської лаври влада почала готувати незадовго до виходу в жовтні 1958 р. постанов Ради міністрів СРСР, які поклали початок новим широкомасштабним гонінням на Церкву (постанови Ради міністрів СРСР від 16 жовтня 1958 р. «Про монастирі в СРСР» і «Про підвищення податків на доходи єпархіальних

підприємств і монастирів») [26, с. 49]. У тому ж 1958 році комуністи планували «здійснити ряд широких заходів щодо ліквідації монастирів. Виконуючи рішення директивних органів, Рада у справах Руської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР та уряд УРСР розробили пропозиції щодо радикального скорочення їх кількості. На той час на території республіки діяли 40 монастирів і скитів, в тому числі 10 чоловічих, 30 жіночих (2364 насельники)» [33, с. 71].

Причиною закриття монастирів вказувалася необхідність «нейтралізувати шкідливий вплив монастирів на місцеве населення» [33, с. 71].

Іншою причиною нападу на монастирі, і зокрема на Києво-Печерську Лавру того часу, коли монастирем керував єпископ Нестор, зазначалася нібито катастрофічна ситуація з дренажною системою обителі, яка перебуває в аварійному стані і загрожує зсувам і руйнації монастиря. Так, до прикладу, вкажемо, що «22 серпня 1960 року в газеті «Вечірній Київ» надруковано статтю академіка В. Бондарчука «Заповідник у небезпеці». Визначний вчений-геолог, колишній ректор Київського університету чітко й однозначно пояснив, чому саме Лаврі загрожує фізичне знищення: «...стан лаврського заповідника викликає велику тривогу. Неповторний архітектурний ансамбль стоїть на дуже пересічених і через це малостійких схилах крутого берега Дніпра. Схили складаються з шарів пухких гірських порід. Біля підніжжя схилів у лаврі лежить грубий шар синьої глини. Ця порода водонепроникна. По її поверхні підземна вода стікає до ріки. Зволожена поверхня глини стає пластичною, і по ній всі шари землі, які складають круті схили, сповзають до Дніпра... Верхню частину придніпровських схилів, на яких побудована Лавра, становить широко відома порода — лес... Як основа для фундаменту будівель ця порода несприятлива. Від зволоження лес ущільнюється, просідає. В ньому виникають порожнини і далі провалля, в тому числі й під будинками. Ці явища неминуче з'являються в лесі там, де не впорядкований стік дощової, взагалі поверхневої, води, де є хиби в дренажній, водогінній та каналізаційній системах» [62]. Як бачимо, такими статтями вже наперед готувалася основа і

поширювалася думка в суспільстві про термінову необхідність закриття Лаври начебто через те, що їй загрожує неминуча катастрофа.

Насправді ж Лаврі загрозувала саме недбалість атеїстичної влади, яка тримаючи в своїх руках монастир як заповідник, нічого не робила для покращення в ньому, наприклад, тієї ж дренажної системи. Навпаки, засипання колодязів преподобних Антонія і Феодосія спровокували саме такий стан, про який писали газети. «Документ 1957 року попередив, що цей варварський акт потяг за собою обводнення великої території в районі Дальніх печер, загрожуючи зсувом великого масштабу» [62].

Низка співробітників Лаврського заповідника розуміла справжні катастрофічні масштаби можливої трагедії, але тверезо оцінювала ситуацію і вказувала, що причинами такого становища є саме діяльність дирекції заповідника. Так, співробітник заповідника В. М. Крикотун писав в усі вищі інстанції про стан справ у монастирі і про те, що «в травні 1951 року в митрополичому садку утворився провал, який цілком поглинув кілька дерев. Влітку того самого року недосліджені підземелля поглинули велике (близько 20 метрів заввишки) дерево біля південно-західного рогу Успенського собору. Згодом подібні провали утворювалися між економічним і ковнірівським корпусами, близько 2 корпусу, великої дзвіниці, біля корпусів 3, 4, 21 тощо. Влітку 1959 року тріснула й почала катастрофічно просідати фортечна стіна між корпусом 25 і Троїцькою церквою, а також склепіння й стіни самої церкви. З'ясувалося, що в цьому місці на глибині 21 м утворилися порожнини, причому з розташованого поблизу туалету туди почала протікати вода, яка розмивала їхні склепіння й пробивала собі вихід до Дніпра. Щоб відвернути загибель Троїцької церкви, в ці порожнини терміново спустили сотні кубометрів щебілки й цементу. «Тепер стало очевидним, — писав В. М. Крикотун, — що недосліджені підземелля починають платити за байдуже і недбайливе ставлення до них. Для мене і багатьох інших людей не було б несподіваним, коли б провалився у «прірву» увесь заповідник»» [62].

Наприкінці 1950-х років постала проблема з водопровідною системою Лаврського комплексу. Попри доволі часті прохання працівників Лаврського заповідника вирішити проблему із водопровідною системою в Лаврі, владою не було вжито жодного заходу. Навпаки, в 1959 р., «на виконання партійної постанови про припинення паломництва до «святих місць» і за безпосередньою вказівкою республіканського керівництва було нанесено черговий, остаточний, удар по системі водопостачання — повністю засипано колодязі Святих Антонія і Феодосія, закриті вперше ще на початку 1920-х рр. І це попри те, що колодязі, за визначенням Комісії, «з часів Київської Русі і протягом восьми століть відігравали роль дренажних споруд»» [59, с. 53].

Через засипання комуністами підземних джерел, а заодно і всієї каналізаційної системи Києво-Печерської Лаври, взимку 1961-1962 рр. на території монастиря прорвався водопровід, який затопив печери. Причиною стало «нехлюйство дирекції» [59, с. 52] заповідника, яка мало дбала про святиню.

Вже на початку 1961 р. Ближні печери для відвідувачів були закриті. «Цікавим є привід, використаний для закриття печер. У листі на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного (грудень 1960), Петро Шелест, на той час перший секретар Київського обкому партії, пропонував закрити Ближні печери, «враховуючи вимоги громадськості про охорону історичних пам'ятників Лаври від руйнування» [59, с. 55]. Отже, головною причиною закриття Києво-Печерської лаври вказувалася «необхідність реставрації та ремонту храмів і печер Лаври, в яких знаходилися мощі великого сонму святих угодників. На поклоніння останнім збиралося сюди щорічно до півмільйона паломників. За рішенням органів влади древня святиня закрита була тимчасово. Та свідоме зволікання з проведенням ремонтних і реставраційних робіт, припинення богослужінь та виселення із монастиря ченців і послушників призвело до загрозливого стану її споруд» [6, с. 214].

Таким чином, посилаючись на аварійний стан монастиря, Києво-Печерську лавру було закрито у березні 1961 року [33, с. 73]. З 15 лютого 1961

року вся Києво-Печерська Лавра була закрита для відвідувачів. Але віруючі постійно приходили на територію Лаври, і в пасхальну ніч 1962 року в районі Дальніх печер було проведено богослужіння [66].

Разом із монастирем була закрита і Верхня лавра — історико-культурний заповідник. «На монастирській території були розвішені оголошення про аварійний стан приміщень Києво-Печерського монастиря» [61, с. 258]. Але слід сказати, що «навіть застосування відверто підступних і цинічних методів боротьби проти віри і Церкви з боку офіційної влади не допомогло в насаджуванні в «суспільстві загального атеїзму». На кінець 60-х років в Україні продовжували діяти 9 монастирів (2 чоловічих і 7 жіночих), в яких проживало 855 насельників. Своім існуванням Успенський монастир м. Одеси, Воскресенсько-Троїцький жіночий монастир м. Корець Рівненської області, Мукачівський жіночий монастир, Красногірський монастир Черкаської області, Почаївська Лавра, Покровський і Флорівський жіночі монастирі м. Києва та інші вкотре стверджували весь утопізм і трагізм тотального антирелігійного насилля за радянської доби» [6, с. 215].

Історико-культурний заповідник на території Києво-Печерської Лаври відновив свою роботу вже у серпні 1963 року, тоді ж «усе майно монастиря, а саме 14 об'єктів на території Нижньої лаври, перейшло у відання музею» [61, с. 258]. Сама ж Лавра як монастир відновила свою роботу тільки у 1988 році. Її відродження відбулося на хвилі всенародного духовного піднесення в дні святкування 1000-річчя Хрещення Русі [64]. «За декілька днів до початку ювілейних торжеств Церкви була повернута частина Києво-Печерської Лаври» [69]. Ще у березні 1988 р. на Передсоборній нараді після численних клопотань з'явилося перше письмове свідчення можливої передачі Києво-Печерської лаври Руській Православній Церкві [69].

31 травня 1988 р. Радою міністрів УРСР прийнято постанову № 147 «Про передачу окремих об'єктів Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Руської Православної Церкви». А 8 червня перед початком ранкового засідання Помісного Собору РПЦ 1988 року митрополит

Київський і Галицький Філарет (Денисенко) повідомив присутнім про вручення йому напередодні в м. Києві документа Ради міністрів Української РСР про передачу Православній Церкві частини Києво-Печерської Лаври [67]. Вже 24 червня митрополит Філарет (Денисенко), Патріарший екзарх всієї України і призначений ним намісник Києво-Печерської Лаври ігумен Іонафан (Єлецьких) в присутності декількох ченців та архієпископа Кентерберійського д-ра Роберта Рансі підписали акт прийому-передачі Дальніх печер, храмів Різдва Пресвятої Богородиці і Аннозачатіївської церкви, дзвіниці Дальніх печер, п'яти корпусів, двох колодязів (преподобних Антонія і Феодосія), а також земельної ділянки (5,5 га). З боку держави документ підписав представник Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР М. О. Колесник [26, с. 49].

Після закриття Києво-Печерської лаври у 1961 році більшість її насельників переїхали до Почаївської Свято-Успенської лаври у Тернопільській області [26, с. 49-50]. Перед закриттям монастиря єпископ Нестор висвятив ряд ченців в ієродияконів та ієромонахів, сподіваючись на те, що вони зможуть влаштуватися на парафіях. Після закриття обителі декілька людей виїхало в гірські райони Нового Афону. Пройде 27 років, і лише декілька насельників з колишньої лаврської братії зможуть повернутися до святої обителі [66].

Єпископ Переяслав-Хмельницький, намісник Києво-Печерської Лаври Нестор 16 березня 1961 року, після закриття Києво-Печерської Лаври, був призначений на кафедру єпископом Харківським і Богодухівським [3, с. 83]. З 30 березня 1964 року його призначають єпископом Чернігівським і Ніжинським, тимчасово керуючим Сумською єпархією [51, с. 25].

До останніх років свого життя єпископ Нестор зберіг властиву йому молитовність, чернечу скромність і простоту. Він дуже любив уставні богослужіння, і володіючи хорошим слухом часто брав участь у церковному співі. Помер владика 17 лютого 1969 року в м. Києві. Похований був на міському Звіринецькому кладовищі [3, с. 88].

Висновки до четвертого розділу

1 серпня 1953 року ієромонах Нестор (Тугай) митрополитом Київським і Галицьким Іоаном (Соколовим) був призначений намісником Києво-Печерської Лаври. 6 грудня 1953 року у Володимирському соборі м. Києва архімандрит Нестор (Тугай) був хіротонізований на єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії, із залишенням на посаді намісника Києво-Печерської лаври. Він керував Києво-Печерською Лаврою до її закриття у березні 1961 року.

Намісництво владики Нестора у Лаврі проходило в роки різкого посилення в СРСР з другої половини 1950-х рр. антицерковної кампанії, закриття монастирів, храмів, переслідування віруючих, знесення і підпалів церковних будівель. На нього зі всіх боків наседали представники владних структур, постійно пред'являючи претензії то щодо недотримання техніки безпеки на території монастиря, то через невиконання паспортного режиму, або щодо різних ідеологічних питань, щоб знайти причину закрити Лавру як діючий монастир.

У 1960 році одна за одною приходили різні комісії до монастиря, перевіряючи стан раніше проведених реставраційних робіт лаврських храмів та корпусів. В результаті міська рада депутатів м. Києва зробила висновок із перевірок стану лаврських святинь наступного змісту: лаврська церковна адміністрація не вживала жодних заходів, щоб запобігти природному руйнуванню наземних і підземних споруд, внаслідок чого територія її перебуває в гостро-аварійному стані і споруди Лаври, як встановлено актом спеціальної комісії виконкому міської Ради депутатів трудящих, потребують негайного ремонту.

Київський міськвиконком зажадав заборонити всім громадянам відвідувати аварійні об'єкти монастиря, в першу чергу Ближні та Дальні печери, про що доводилося до відома настоятеля Києво-Печерської Лаври єпископа Нестора. Вже на початку 1961 р. Ближні печери для відвідувачів були закриті. Згодом насельники лаври були звинувачені в порушенні орендно-охоронного

договору і рішенням Київського міськвиконкому від 28 березня 1961 р. виселені з Києво-Печерської Лаври. Разом із монастирем була закрита і Верхня Лавра — історико-культурний заповідник. На монастирській території були розвішені оголошення про аварійний стан приміщень Києво-Печерського монастиря.

10 березня 1961 р. діяльність Києво-Печерської Лаври стала офіційно вважатися припиненою. Таким чином, ми можемо стверджувати про запланований комуністами характер закриття найстарішої обителі Православної Церкви в Україні, синхронізацію дій компартійних, державних органів і профільних підрозділів держбезпеки в утисках чернецтва в Україні, жертвами яких стала Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. Її відродження відбулося на хвилі всенародного духовного піднесення у дні святкування 1000-річчя Хрещення Русі у 1988 році.

Після закриття монастиря у 1961 році його насельників планувалося розіслати до родичів, в будинки престарілих та в Одеський Успенський чоловічий монастир. Частина монахів переїхали до своїх родичів і знайомих на постійне місце проживання, а деяка частина працевлаштувалася. Найбільш значна частина насельників обителі переїхали до Почаївської Свято-Успенської лаври у Тернопільській області.

ВИСНОВКИ

Під час дослідження зазначеної теми дійшли наступних висновків:

Для кращого ознайомлення і дослідження історії Києво-Печерської Лаври у воєнний і післявоєнний час її найкраще розділити на декілька періодів: відкриття Лаври у 1941 році та ознайомлення з подіями, які передували її відкриттю; життя і діяльність обителі під час окупації Києва у 1941-1943 роках; історія Лаври при наміснику монастиря архімандриті Валерії (Устименку) у 1942-1947 рр.; відновлення Києво-Печерської Лаври при архімандриті Кроніді (Сакуні) у 1947-1953 рр.; історія Лаври за намісника єпископа Нестора (Тугая) у 1953-1961 роках та історія закриття Києво-Печерської лаври у 1961 році.

Києво-Печерська обитель була відкрита за дозволом німецької влади і призначеної нею цивільної адміністрації — Міської управи перед Новим роком 31 грудня 1941 року. Причинами відкриття Києво-Печерської Лаври німецькою окупаційною владою стали прохання православних богомольців та духовенства, а також намір німецької влади позитивно налаштувати до себе місцеве населення. До того часу понад десятиліття братія монастиря, що вціліла від репресій безбожного тоталітарного радянського режиму, жила на різних квартирах, по селах та в родичів.

На час повернення нечисленної братії в монастир, значна його частина вже була заселена при радянській владі далеким від моральних устоїв контингентом, потім німецькі війська організували у Верхній лаврі поліцейську дільницю і ця частина була недоступна для братії. Організований комуністами до війни Історико-культурний заповідник на території Лаври у воєнний період не діяв. Ченцям були передані для користування храм та два вцілілі корпуси Ближніх печер. Вже під кінець 1942 року братії дозволено було поселитися і на Дальніх печерах, а перед самим відходом німці дозволили братії зайняти і Верхню Лавру.

Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври 3 листопада 1941 року разом з чудотворною іконою Божої Матері стало колосальною

втратою для обителі і всього українського народу. Великий обсяг сучасної дослідницької літератури доводить, що підлив Успенського собору було справою рук російських окупантів, які відступаючи з Києва залишали серед місцевого населення диверсантів, і ті окрім собору у Лаврі позривали всю давню архітектуру центру м. Києва, спричинивши тим самим з боку нацистів потік розстрілів мирного місцевого населення.

Час керування монастирем архімандрита Валерія (Устименка) — 1942-1947 рр. характеризується особливо важким періодом ще військового часу, післявоєнної розрухи, голоду, життя під наглядом спочатку німецької окупації, потім окупації радянської. Вся територія монастиря була у розвалинах і смітті — братії доводилося власноруч прибирати її територію.

Намісником монастиря колишній уставщик правого кліросу Великої Успенської церкви архімандрит Валерій (Устименко), який був обраний на цю посаду 7 грудня 1942 року. На той час в Лаврі нараховувалося не менше 20 осіб братії. В намісника був доволі сумний досвід відносин з тоталітарною радянською владою: у 1933 році архімандрит Валерій був заарештований комуністами, проходив по справі «Любімов М. Н., Абашидзе та ін.» у складі великої групи лаврських ченців і послушників. Але наприкінці травня 1933 року був випущений з-під слідства через брак матеріалів для звинувачення. Після того був змушений працювати по селах в колгоспі.

Наприкінці 1940-х років в Києво-Печерській Лаврі служба звершувалася у Хрестовоздвиженській церкві. Співав невеликий монастирський хор на старовинні лаврські наспіви. По неділях і святкових днях богослужіння відбувалося також у підземній церкві Дальніх печер. Оскільки в зимовий час в головному храмі ставало дуже холодно, ченці спорудили над Печерами теплу церкву. Дуже ускладнювала життя ченців та обставина, що на території печер продовжували жити часто ворожі монастирю світські люди.

З 1944 року наміснику Києво-Печерської Лаври та її насельникам довелося співіснувати з історико-культурним заповідником «Києво-Печерська Лавра», що діяв на території Верхньої Лаври. При повторному приході

радянської влади діяльність заповідника була знову відновлена. Адміністрація заповідника вже тоді поставила собі ціль вижити з монастиря ченців і поширити свою юрисдикцію на всю територію обителі. Так, коли у 1946 році ченці Лаври подали клопотання до голови Ради у справах РПЦ про передачу у відання монастиря Трапезного храму для звершення богослужінь, оскільки Успенський собор стояв у розвалинах і монастир не мав великого храму для служб, проти виступив директор заповідника П. Дедов, мотивуючи тим, що існування двох закладів з різною метою поруч може призвести до небажаних інцидентів.

На час керування Києво-Печерською лаврою намісника архімандрита Кроніда (Сакуна) у 1947-1953 рр. припали важкі роки повоєнного часу. Сам намісник мав глибокий життєвий досвід — пройшов Першу світову війну (служив у 1915-1918 роках), у 1925 році був заарештований у складі великої групи лаврської братії за підозрою в приховуванні монастирських цінностей. Проходив по справі «Жеретієнко та інші». Перебував у в'язниці Києва, але того ж року за браком звинувачень був звільнений. Після того до 1941 року служив парафіяльним священиком, декілька років взагалі перебував на роботі в колгоспі. До Лаври повернувся після її відкриття при у 1941 році. Намісником став 20 лютого 1947 р. і був на цій посаді до 1 серпня 1953 р.

Києво-Печерська Лавра намагалася займатися господарством та промисловими роботами на території самого монастиря, відмовившись від пропозицій влади отримати додаткову землю. Хоча повоєнне радянське законодавство наділяло монастирі землею, зазвичай цю землю давали або далеко від обителі, як це бачимо з Києво-Печерською Лаврою, коли братії пропонували обробляти землю у Міжгірському господарстві, або обкладали дохід із землі великими податками. На балансі монастиря було шість приміщень загальною житловою площею 720 кв. м., які були передані Києво-Печерській лаврі за договором в оренду. Також монастир мав присадибну ділянку у розмірі 12,4 соток, яку обробляв власноруч.

З 1953 по 1961 роки життя Києво-Печерської лаври тривало під керівництвом намісника монастиря єпископа Нестора (Тугая). Владика також отримав глибокий життєвий досвід відносин з атеїстичною владою: пройшов Першу світову війну з 1915 по 1917 роки, а з 1941 р. до грудня 1945 року ієродиякон Нестор (Тугай) перебував у лавах Червоної армії, служив в Окремому зенітному артилерійському дивізіоні і в авіадесантному полку. Двічі був поранений. Був нагороджений двома медалями, одна з них «За бойові заслуги». Перед тим, 1933 року ієродиякон Нестор був заарештований і засуджений до 10 років заслання у сибірських таборах.

1 серпня 1953 року ієромонах Нестор (Тугай) митрополитом Київським і Галицьким Іоанном (Соколовим) був призначений намісником Києво-Печерської лаври. 6 грудня 1953 року у Володимирському соборі м. Києва архімандрит Нестор був хіротонізований на єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії, із залишенням на посаді намісника Києво-Печерської Лаври.

Намісництво владика Нестора проходило в роки різкого посилення в СРСР з другої половини 1950-х рр. антицерковної кампанії, закриття монастирів, храмів, переслідування віруючих, знесення і підпалів церковних будівель. Монастирю приписували неналежне використання орендованих приміщень, неналежне освітлення печер, руйнування дренажної системи обителі, ідеологічну роботу з паломниками, нав'язування екскурсантам антирадянської агітації. Всі ці звинувачення ставали причинами щоб закрити Лавру як діючий монастир. Вказаним вище противникам Лаври було чим перейматися, адже Києво-Печерську Лавру щороку відвідувало 250 тисяч паломників з різних областей Радянського Союзу. Ченці монастиря були звинувачені у неналежному догляді криниць, що начебто спричинило порушення підземних вод у монастирі і руйнацію ґрунту. Такий акцент було зроблено саме на ці святині з огляду на велику популярність їх в народі і значний потік паломників до святих джерел. В результаті у 1959 році колодязі преподобних Антонія і Феодосія були засипані сміттям та землею, поруйновані.

Вже на початку 1961 р. Ближні печери для відвідувачів були закриті. Згодом насельники лаври були звинувачені в порушенні орендно-охоронного договору і рішенням Київського міськвиконкому від 28 березня 1961 року виселені з Києво-Печерської Лаври. Разом із монастирем була закрита і Верхня Лавра — історико-культурний заповідник. На монастирській території були розвішені оголошення про аварійний стан приміщень Києво-Печерського монастиря.

Через постійні утиски братії монастиря, з 1959 року кількість насельників Києво-Печерської лаври неухильно зменшувалася і на кінець 1960 р. в монастирі залишалось 28 осіб, а до 15 лютого 1961 р. — 12. Тоді ж — в 1960 р. — владою було заборонено у лаврі дзвін. Були порушені кримінальні справи проти підприємств, які виконували замовлення Київської єпархії та Києво-Печерської лаври на виготовлення церковного начиння, хрестиків та ін.

З березня 1961 р. діяльність Києво-Печерської лаври стала офіційно вважатися припиненою. Таким чином, можемо стверджувати про планомірне нищення комуністами монастиря, що привело до його остаточного закриття у 1961 році. Відродження обителі відбулося у 1988 році.

Після закриття Києво-Печерської лаври у 1961 році більшість її насельників переїхали до Почаївської лаври у Тернопільській області. Перед закриттям монастиря єпископ Нестор висвятив ряд ченців в ієродияконів та ієромонахів, сподіваючись на те, що вони зможуть влаштуватися на парафіях. Сам єпископ Нестор був переведений на Харківську, а згодом на Чернігівську кафедру. Помер у 1969 році.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабенко Л. Витоки й тенденції трансформації релігійної ситуації в Україні у повоєнний період // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Вип. 2. Ч. 2. Тернопіль, 2015. С. 47-51.
2. Баран В., Даниленко В. Держава і церква в період лібералізації радянського суспільства // Історія України. 2001. № 10. С. 4-5.
3. Биографические сведения о братии Киево-Печерской Лавры, пострадавшей за Православную веру в XX столетии / Сост.: Л. П. Рылкова. К.: Типография Киево-Печерской Успенской Лавры: Феникс, 2008. 291 с.
4. Білокінь С. Проблеми Києво-Печерського заповідника // Київ. 1988. № 3. С. 3-8.
5. Вероисповедная политика Русского государства / Под ред. М. О. Шахова. М., 2006. 207 с.
6. Войналович В. Чорні дні «чорного» духовенства. Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 1950-х — першої половини 1960-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КДБ. К., 1995. №1/2. С. 209-217.
7. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк, 1987. 152 с.
8. Генсьорський В. І. Монахи-студити Української Греко-Католицької Церкви як жертви радянського тоталітарного режиму середини ХХ століття // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: Київська православна богословська академія, 11 червня 2015 року. Дніпропетровськ: Пороги, 2015. С. 249-255.

9. Годун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (краткий исторический обзор) // Журнал Московской патриархии. 1993. № 2. С. 47-50.
10. Гукова О. Свято-Успенская Киево-Печерская лавра // Православный мир / журнал. К., 2010. № 6. С. 24-26.
11. Гула Р. В., Щурко О. М. Особливості державно-церковних відносин у 1918-1929 роках // Архіви України. 2014. № 3. С. 130-137.
12. Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. 1991. 31 серпня. С. 3.
13. Дамаскин (Орловский), игум. Антоний (Абашидзе Давид Ильич) // Православная энциклопедия. М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2001. Т. II. С. 615.
14. Джигун В. Під вічним небом вічні дзвони... // Ранок. 1990. № 3. С. 30-33.
15. Довженко О. Щоденник. К., 1990. 420 с.
16. Дятлов В. Печерне урочище Церковщина. К.: Либідь, 2015. 88 с.
17. Жук Б. Черногубов — антибільшовик // Пам'ятки України. 1991. № 4. С. 55-56.
18. История Киево-Печерской лавры. М., 1993. 212 с.
19. Кабанець Є., Колесник І. Трагедія Успенського собору // Людина і світ. 1997. № 9. С. 30-37.
20. Кагамлик С. Р. Постановя Печерського монастиря та утрадиціювання чернецтва у київській християнській культурі: (До 950-ліття від часу заснування Києво-Печерської лаври) // Календар-щорічник «Українознавство-2001». К., 2000. С. 74-75.
21. Киричевський П. Господарська діяльність православних монастирів у повоєнний період // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2013. Вип. 18. С. 219-231.
22. Киричевський П. Правове становище православних монастирів України в 40-60-х рр. ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2010. Вип. 19 (2). С. 214-222.

23. Коммюнике Архиерейского Предсоборного совещания, состоявшегося в Успенском храме Новодевичьего монастыря 28-31 марта 1988 г. // Журнал Московской Патриархии. № 6 / 1988. С. 7.
24. Костін І. У Лаврі // Радянська Україна. № 101 (7535) від 22.05.1946 р. С. 2-3.
25. Кот С. І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): Версії // Український історичний журнал. 2011. № 6. С. 122-151.
26. Крайний К. К. Киево-Печерская лавра. 1786-1961 гг. // Православная энциклопедия. М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. Т. 33. С. 45-56.
27. Крук О. І. Державні програми розвитку Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника (1950-1990-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. 2001. Вип. 17. С. 246-254.
28. Кузнецов А. Вибух: Уривок з роману «Бабин Яр» // Пам'ятки України. 1993. Ч. 1/6. С. 196-197.
29. Кулиняк Д. Хто мінував собори? // Пам'ятки України. 1991. № 4. С. 48-49.
30. Лазаренко Т. Протоиерей Мефодий Финкевич. Жизнь и пастырское служение. Каменец-Подольский: Рута, 2017. 126 с.
31. Малаков Д. Київ. 1941-1945: Фотоальбом. К., 2005. 380 с.
32. Матеріали до бібліографії Києво-Печерської Лаври: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Державна історична бібліотека України; (упоряд. О.І. Марченко, ред. О.Б. Виноградова). К., 2006. 353 с.
33. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. № 10 / 1991. С. 70-76.
34. Музичук С. Українські військові наруканні емблеми під час Другої світової війни 1939-45 рр. // Знак. 2004. Ч. 33. С. 9-11.
35. На пути к свободе совести. М., 1989. 145 с.

- 36.Никодимов И. Н., проф. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918-1943 гг.). К., 2016. 217 с.
- 37.Одинцов М. И. Письма и диалоги времен «хрущёвской оттепели»: (Десять лет из жизни патриарха Алексия, 1955-1964 гг.) // Отечественный архив. № 5 / 1994. С. 44-48.
- 38.Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. К., 1992. 144 с.
- 39.Пашенко В. Доля Киево-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо Церкви // Лаврський альманах. Вип. 22 / 2008. С. 158-162.
- 40.Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — поч. 1990-х. Полтава, 2005. 632 с.
- 41.Певний Б. Діялоги в «елевейторі» й поза ним // Сучасність. 1983. № 4. С. 35-37.
- 42.Певний Б. Ще про відновлення Успенського собору в Києві // Сучасність. 1988. Березень. Ч. 3. С. 54-67.
- 43.Письма патриарха Алексия I в Совет по делам религий. М., 2010. Т. 2. 1945-1970 гг.: в 2 т. / Под ред. Н. А. Кривовой. М., 2009. 671 с.
- 44.Пишкович Мануїл, свящ. Унівська Лавра — матірня обитель студійських ченців // Галицька брама. № 5-6 (197-198). Травень-червень 2001. С. 20-27.
- 45.Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. М.: Республика, 1995. 166 с.
- 46.Ревуцький В. По обрїю життя: Спогади. К., 1998. 244 с.
- 47.Сакун К. А. З історії села Драбова // Український історичний журнал. № 2 / 1963. С. 102-104.
- 48.Санкт-Петербургский мартиролог. С-Пб.: Изд-во «Мирь», 2002. 416 с.
- 49.Синодик гонимых, умученных, в узах невинно пострадавших православных священно-церковнослужителей и мирян Санкт-Петербургской епархии: XX столетие. 2-е издание дополненное. СПб., 2002. 280 с.

50. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. К., 1999. 622 с.
51. Соловьянинов Георгий, прот. Епископ Нестор // Журнал Московской Патриархии. № 4 / 1969. С. 24-25.
52. Феттіх Н. Київський щоденник 3.XII.1941-19.I.1942. К., 2004. 148 с.
53. Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес, 1952. 102 с.
54. Хто ж він, Чорногубов / Біогр. відомості з документа ЦДАЖР УРСР // Пам'ятки України. 1990. Ч. 1. С. 8.
55. ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 154в. Арк. 5-19, 40, 40 зв.
56. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1631. Арк. 142.
57. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 11.
58. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). М., 2005. 488 с.
59. Шліхта Н. В. Державний заповідник «Києво-Печерська Лавра» в повоєнне двадцятиліття (до питання про пам'яткоохоронну діяльність в Українській РСР) // Наукові записки НаУКМА. 2007. Т. 6: Історичні науки. С. 50-55.
60. Яковчук Василій, прот. Існувати — значить перемогти: повоєнна історія Києво-Печерської Лаври (1944-1953 рр.) // Труды Київської Духовної Академії. № 26, 2017. С. 303-319.
61. Яковчук Василій, прот. Києво-Печерська лавра в роки намісництва єпископа Нестора (Тугая), 1953-1961 рр. // ТКДА. № 28, 2018. С. 249-258.

Електронні ресурси

62. Білокінь С. Руйнування Києво-Печерської лаври / Персональний сайт історика України Сергія Білоконя // [Електронний ресурс] / URL:

- <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/LavraRuined.html>. (дата звернення: 14.01.2019).
63. Кабанец Е. П. Восстановление деятельности Печерской обители. 1941 год / Православная жизнь // [Электронный ресурс] / URL: <https://pravlife.org/ru/content/vosstanovlenie-deyatelnosti-pecherskoj-obiteli-1941-god>. (дата звернення: 06.01.2019).
64. Киево-Печерская лавра под надзором чекистов. 1920-е — конец 1950-х годов / Православная жизнь // [Электронный ресурс] / URL: <https://pravlife.org/ru/content/kievo-pecherskaya-lavra-pod-nadzorom-chekistov-1920-e-konec-1950-h-godov>. (дата звернення: 07.01.2019).
65. Костенко І. Хто руйнував Київ у період Другої світової? / Українська правда // [Електронний ресурс] / URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/11/7/139233/> (дата звернення: 14.10.2018).
66. Нестор (Тугай), єпископ (1899-1969) / Сайт Святої Успенської Києво-Печерської лаври // [Електронний ресурс] / URL: <https://lavra.ua/martyrolog/nestor-episkop/>. (дата звернення: 18.01.2019).
67. Русская Православная Церковь. XX век / Православие.ru // [Электронный ресурс] / URL: <http://pravoslavie.ru/5476.html> (дата звернення: 19.01.2019).
68. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про розширення меж міста Києва» / Ліга. Закон // [Електронний ресурс] / URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/UP886486.html (дата звернення: 13.01.2019).
69. Цыпин Владислав, прот. История Русской Церкви. 1917-1997. Глава IX. Русская Православная Церковь при Святейшем Патриархе Пимене (1970-1990) // [Электронный ресурс] / URL: http://orthedu.ru/ch_hist/hist/vladislav--/388istorija-mp-vladi-.htm. (дата звернення: 18.01.2019).